

БУҶОҚ СҲЙМОЛАР

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги
Давлат адабиёт музейи

САИДБЕК ҲАСАНОВ

**ЗАҲИРИДДИН
МУҲАММАД
БОБУР**

ТОШКЕНТ — «O'ZBEKISTON» — 2011

УДК: 94(575.1) (092) Бобур
ББК 63.3 (5Ў) 4
Ҳ-31

Таҳрир ҳайъати:
Б. Абдуҳалимов, С. Каримова, И. Шоймардонов

Тақризчи:
академик **А. Қаюмов**

Ушбу рисола йирик давлат арбоби ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳаёт ва ижод йўли ҳақида қисқача ҳикоя қилади. Хусусан, Бобурнинг Ҳиндистонда буюк империя барпо қилгани, унинг назмий ва насрий ижоди, уларнинг ўзбек адабиёти ривожига учун аҳамияти шоир асарлари ва бошқа манбалар таҳлили асосида кўрсатиб берилган.

Рисола ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти илмий кенгашининг қарори асосида нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-01-706-1

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2011

УЛУҒ СИЙМО ҲАЁТИ

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг сермазмун ва ба-ракали ижоди билан жаҳон маданияти хазинасига улкан ҳисса қўшган буюк сиймолардан биридир.

Маълумки, Марказий Осиё халқларининг тарихида те-мурийлар даври маданияти алоҳида ажралиб туради. Те-мурийлар даврида фан ва инсон маданиятининг турли жаб-ҳалари юксак поғонага кўтарилган бўлиб, айнан шу давр тарихи саҳифаларида Мирзо Улуғбек, Али Қушчи, Қози-зода Румий каби ҳақиқий илм даҳолари; Шарафиддин Али Яздий, Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ Самарқандий син-гари шуҳрати жаҳонга таралган тарихчилар; Абдураҳмон Жо-мий, Лутфий, Саккокий, Атоий, Алишер Навоийдек улуғ шоирлар; Беҳзод, Маҳмуд Музаҳҳиб, Султонали Машҳа-дий, Султон Муҳаммад Хандон, Дарвиш Муҳаммад Тоқий каби юзлаб буюк мўйқалам соҳиблари ва китобат санъати-нинг беназир устозлари етишиб, серунум ижод этишган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг серташвиш ҳаёти ва жўшқин фаолияти ана шу сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан инқирозга учраб, таназзулга тушаётган те-мурийлар салтанатининг сўнгги даврига тўғри келган эди.

Бобур 1483 йил 14 февраль куни Фарғона вилоятининг пойтахти Андижонда туғилди¹.

Унинг отаси Умаршайх мирзо Темурнинг набираси Сул-тон Абусаид мирзонинг тўнғич ўғли бўлиб, Фарғона вило-ятининг ҳокими бўлган. Умаршайх 1455 йилда Самарқандда

---

¹ Фарғона водийсининг қадимги пойтахти. Илгари Ахсикант номи билан машҳур бўлган. Ҳозирда унинг харобалари Ахси номи билан юри-тилади. У ҳозирги Наманган вилояти, Тўрақўрғон тумани, Шаҳанд қишлоқ ҳудудида, Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган.

туғилиб, 1494 йилда Ахсида фожиали тарзда вафот этди. «Бобурнома»да ёзилишича, у яхши саводли киши бўлиб, «Хамса» ва «Маснавий» китобларини кўп мутолаа қилар экан. Кўп вақтини «Шоҳнома» китобини ўқишга сарф қилиб, шеърятга унча парво қилмаган. Бобурнинг онаси Қутлуг Нигорхоним Тошкент ҳокими Юнусхоннинг қизи эди. У Бобур Кобулда бўлган вақтида, яъни 1505 йилда оламдан ўтди. Умаршайхнинг уч ўғли ва беш қизи бўлиб, ўғиллари орасида Бобур энг каттаси эди. Бобурнинг ёшлиги асосан Ахсикант ва Андижонда ўтади.

Бобур ёшлигида устози Хожа Мавлоно Қози қўлида таълим олиб, тарих, ҳарб иши, мусиқа ва адабиётга жуда қизиқади.

Бобур 1488 йили, беш ёшида оиласи билан Самарқанд ҳокими, амакиси Султон Аҳмаднинг Термиз хонзодаларидан бўлган Хонзодабегимга уйланиш маросимига келади. Шу онларда Бобурнинг ёзишича, уни Султон Аҳмаднинг қизи Ойиша Султонбегимга ўша даврнинг урф-одатларига кўра унаштириб қўйишади.

1495 йилда Бобурнинг отаси Ахси кўрғонидаги каптархонадан жарга йиқилиб вафот этади. 12 яшар Бобур Фарғона ҳокимиятини бошқара бошлайди. Лекин майда ҳукмдорларнинг бошбошдоқлиги авжига чиқа бошлайди. Хусусан, Исфара ҳокими Иброҳим Сору Бобурга итоат қилишдан бош тортиб, Самарқанд ҳокими Бойсунғур мирзо тасарруфига ўтади. Бобурнинг укаси Жаҳонгир мирзони тахтга ўтказиш ниятида Ҳасан Яъқуб бошлиқ беклар унга қарши суиқасд уюштирадilar. Бу фош қилинғач, Бобур эҳтиёткорлик чора-тадбирларини излай бошлайди. «Ҳатто, ушбу йил шубҳали таомдин парҳез қила бошладим, — деб ёзди у. — Пичоқ ва қошиқ ва дастурхонга эҳтиёт қилур эдим». Бобур катта ва нотинч вилоятни бошқариш йўлида анча уринади, Андижон атрофидаги шаҳарларга юришлар ташкил қилади. Бу вақтда temuрийлар салтанатининг аксарият қисми Шайбонийхон тасарруфига ўтган эди. Бобур ўз олдига энг муҳим сиёсий мақсадлардан бири қилиб Мовароуннаҳр ҳокимларининг ўзаро курашлари натижасида парчаланиб кетган давлатни қайта тиклаш вазифасини қўяди.

Шу мақсадда 1495—1496 йилларда Бобур Самарқандни ишғол қилади. Шу аснода Бобурнинг укаси Жаҳонгир мирзо ва тоғаси Али Дўст фитна уюштириб, Андижонни ўз

қўлларига оладилар. Бобур Самарқандни ташлаб Андижон томонга юришга мажбур бўлади, ammo ота вилоятини фақат икки йиллик сарсон-саргардонликлардан сўнггина қайтариб олишга муваффақ бўлади.

1499—1500 йилларда Бобур Самарқандга яна юриш қилади, лекин шайбонийлар билан бўлган жангларда мағлубиятга учраб, Тошкентга чекинишга мажбур бўлади. 1502—1503 йиллар Бобур Юнусхон ёрдамида Андижонга яна бир бор юриш қилади. Бу юриш натижа бермагач, Хуросон томонга кетади.

Бобур шароит тақозоси билан ўзининг ҳарбий юришларини Афғонистон ва Ҳиндистон ҳудудига кўчирган бўлса ҳам, умрининг охирига қадар Ўрта Осиёга қайтиш фикридан воз кечмади. Унинг 1510 йилда Шайбонийхон Марвда ўлдирилгач, Самарқандга юриш қилиши, кейинчалик Ҳиндистондан туриб ўғиллари (Ҳумоюн, Комрон, Ҳиндол ва Аскарӣ)га тегишли кўрсатмалар бериб тургани бу фикрни тасдиқлайди.

Жумладан, у Ҳумоюнга ёзган хатларидан бирида шундай дейди: «Яна Комронга, Кобулдаги бекларга фармон бўлдим, бориб, санга кўшулуб, Ҳисор ё Самарқанд ё ҳар сариғаким, салоҳи давлат бўлса, юругайсиз. Тенгрининг инояти била ёғийларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод, душманларни нигунсор қилғайсиз, иншооллоҳ таоло. Агар Тенгри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Ҳисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхта Комроннинг кишиси бўлсун. Агар Тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандта сен ўлтурғил, Ҳисор вилоятини, иншооллоҳ, холиса қилғумдур». Бироқ Бобурнинг бу умидлари ҳам рўёбга чиқмади, у она Ватанига қайтиб кела олмади.

Бобур мирзо 1504 йилда, 21 ёшида Кобулни эгаллаб, у ерда қарор топади. У Афғонистонда ўз салтанатини мустаҳкамлайди, ободончилик ва ижод билан шуғулланади. 1519 йилдан 1525 йилгача беш марта Ҳиндистонга юриш қилади ва 1526 йил апрель ойида Панипат шаҳри яқинида бўлган жангда Иброҳим Лўдийни енгиб, Деҳли ва Агра шаҳарларини эгаллайди ва Шимолий Ҳиндистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Бобурнинг ўз қўшинига нисбатан сон жиҳатдан бир неча бор устун бўлган Иброҳим Лўдий лашкарини тор-мор келтиришининг асосий ва бош сабаби — бу

даврда Шимолий Ҳиндистондаги сиёсий беқарорлик, феодал тарқоқлик ва иқтисодий тушкунлик ҳукм сурганида эди. Ҳиндистон Республикасининг биринчи Бош вазири Жавахарлаъл Нерунинг таъкидлашича, «аҳвол яна шу боисдан ҳам ёмонлашган эдики, қотиб қолган диний ақидалар ва қатъий, ўзгармас социал тартиб ижтимоий турмушнинг асосини ташкил қилиб, тараққиётни тўхтатиб қўйган эди»¹.

Албатта, Бобурнинг ғалабасида унинг кўп йиллар давомида тўплаган ҳарбий тажрибаси, ақл-заковати, қўллаган тактик усуллари (масалан, тўлғама усули), ўтсочар қуроллардан фойдалангани ҳам муҳим ўрин тутган.

Шундай қилиб, Бобур 1526 йилда Ганг дарёсидан Амударёгача бўлган ҳудудни бирлаштириб, улкан салтанатни вужудга келтирган. Бу давлат кейинчалик унинг ворислари Ҳумоюн, Акбар, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб даврида янада кенгайиб, Фарбда «Буюк мўғуллар империяси» номи билан шуҳрат топган².

Бобур эса бу давлат тепасида атиги беш йилча ҳукмронлик қилиб, 1530 йил 26 декабрда вафот этади. Мана шу

---

¹ Джавахарлал Неру. Открытие Индии. Москва. Издательство иностранной литературы. 1955 г. С. 272–273.

² Шу муносабат билан «Буюк мўғуллар империяси» атамасига ўз вақтида биринчилардан бўлиб Ҳ. Сулаймон аниқлик киритган. Ҳиндистонда Бобур асос солган салтанатнинг бу ном билан аталиши мантиқан тўғри эмас. Тарихдан маълумки, Чингизхон вафотидан сўнг унинг бепоён империяси ўғиллари ўртасида тақсимланиб, Кавказдан Ҳиндикуш ёнбағирларигача бўлган катта қисми Чигатойга тегиб, «Чигатой улуси» деб номланади. Унинг Мовароуннаҳр деб аталган қисмини Чигатой давлати деб. бу ҳудудда яшаган халқларни «Чигатойлар» деб аташ урф бўлади. Аслида эса, бу давлат Туркистон ва Ҳуросондан иборат эди. Унинг шимоли-шарқида қолган халқлар ўзларини мўғуллар, ўз юртини эса Мўғулистон деб атадилар. Тарихдан шу нарса ҳам маълумки, Бобур ва бобурийлар ота томондан насл-насаби кейинчалик ўзбек номини олган туркий қавмлардан, яъни темурийлардандир. Бунинг устига, Ҳиндистонда Бобурнинг лашкари ҳамда давлатини «мўғуллар» деб атамаганлар. Ўша даврдаёқ «туркий давлат» деган тушунча бор эди. Бобур эса, гарчи она томондан мўғул хонига олис авлод бўлса ҳам, мўғулларни умуман ёқтирмас эди («Бобурнома»да мўғуллардан шикоятлар кўплаб учрайди).

Текширишлар шуни кўрсатадики, «мўғул» номини истеъмолга киритиб, уни бобурийларга нисбат берганлар узоқ вақт Бобурга, сўнг Ҳумоюн ҳамда Акбарга буйсунмаган жанубий султонликлар эди. Улар

қисқа вақт ичида буюк салтанат соҳибининг саломатлиги ёмонлашиб боришига қарамай, у катта ижобий ишларни амалга оширишга улгурган эди.

Бобур Агра ва Деҳли шаҳарлари атрофини ободонлаштириш, Жамна дарёси бўйларига саройлар, қасрлар, ҳаммомлар қуриш, боғлар барпо этиш ишларига бош-қош бўлади, бозорлар, гузарлардан олинадиган тамға солиғини бекор қилади, Кобул ва Фазна шаҳарларини сув билан таъминловчи ва илгари бузиб ташланган сув иншоотларини қайта тиклаш учун маблағ ажратади, Аградан Кобулга борадиган савдо йўлининг беҳатарлигини таъминлаш мақсадида карвонсаройлар, работлар қурдиради. Ўз атрофига олим ва шоирларни тўплаб, уларнинг ижодий ишларига ҳомийлик қилади.

Бобур саройига Ўрта Осиё ва Хуросондан машҳур тарихчи Хондамир, файласуф Абулбақо, шоир Мавлоно Шихоб Муаммой (тахаллуси «Фақирий»), Мулла Бакрий, Видойй, Абдулвоҳид Фориғий, Шайх Зайн ва бошқалар келиб, ўзбек ва форс-тожик тилларида ижод қилганлар. У

ҳақида китоб ёзган тарихчи Фаришта Бобур давлатини «мўғул» деб атаган. Бу худди сафавийлардан аламзадalar уларни «қизилбошлар» деб атаганига ўхшайди.

Ҳиндистоннинг жанубий султонликларига XVII асрда денгиз томондан келиб ўрнашган португалияликлар маҳаллий ёзма адабиёт билан танишиб, «мўғул» номини Европага ёйдилар. Йиллар ўтиши билан бу ном европаликлар хотирасига ўрнашиб, сунг китобийлашиб кетди, натижада Бобур асос солган давлат «Буюк мўғуллар империяси» деб аталадиган бўлдики, бу Бобурийлар салтанатига мутлақо ёпишмайди.

Шукрлар бўлсинким, истиқлолимиз туфайли бу борадаги чалкашликларга ойдинлик киритилди (қаранг: Иброҳим Гофур. «Бобурийлар монгол эмаслар». Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993, 12 февраль. Унга акс-садолар: С.Жалилов, Ф.Сулаймонова, И.Ҳошимова мақолалари. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993, 26 март, 16 апрель, 14 май). Айрим европалик бобуршунослар ҳам «Буюк мўғуллар» атамаси хато эканини таъкидлашади (масалан, француз ёзувчиси Флора Анна Стил «Бобурхон» романининг кириш сўзида).

Табиатшунос олим Зокиржон Машрабов раҳбарлигидаги Бобур номли Халқаро илмий экспедиция ўз сафарларида Покистон ва Ҳиндистон илмий доираларида бобурийлар «Буюк мўғуллар» деб айтилаётганига диққатни жалб қилганлар. Экспедиция имкон доирасида бу масалага аниқлик киритишга ҳаракат қилган. Демак, масалага ёндашишда янги босқич бошланди, ҳақ жойида қарор топади, деган ишончдамиз.

ҳинд олимларидан Шайхорони ўзига вазир қилиб тайинлаган.

Бобур асос солган салтанат, мамлакатни маълум даражада сиёсий жиҳатдан бирлаштириш, ободонлаштириш ва маданий жиҳатдан юксалтириш нуқтаи назаридан Ҳиндистон учун фойдали бўлган эди.

Акбар даври Ҳинд тарихининг энг гуллаган ва халқлар биродарлигининг тимсоли даражасига кўтарилганлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Акбардан кейин мамлакатни Жаҳонгир мирзо (1605–1687), ундан сўнг унинг ўғли Шоҳ Жаҳон (1628–1658) идора этиб, улар ота ва боболари Шоҳ Акбарнинг муқаддас ишларини давом эттирадilar. Бу давр Ҳиндистонда илм-фан, маданият, айниқса, ўлмас архитектура обидаларининг бунёд этилиши билан характерлидир. Аврангзеб (1659–1707)дан кейин бобурийлар салтанати XIX асрнинг ўрталарига келиб секин-аста инқирозга учрай бошлайди. Ниҳоят, Ҳиндистонни инглизлар босиб олгач, бобурийлар ҳукмронлиги расман тугатилади. Бобурийларнинг Ҳиндистондаги энг сўнгги ҳокими Баҳодуршоҳ II (1837–1858) инглизлар вассалига айланган эди.

Шундай қилиб, бобурийлар сулоласи Ҳиндистонда уч аср ҳукмронлик қилди. Бу сулоланинг Ҳиндистонда ривож топиб, гуллаб-яшнашига Заҳириддин Муҳаммад Бобур сабабчи бўлган бўлса, унинг емирилиб, инқирозга юз тутишига бобурийларнинг сўнгги ҳукмдорлари сабабчи бўлдилар.

Заҳириддин Бобурдаги табиий истеъдод унинг ҳар томонлама ривожланган ва қомусий билимларни ўзида муҷассамлантирган шахсияти, ақл-заковати, инсоний хислатлари ва қолаверса, унинг очиқ кўнгиллилиги, нозик табиатлилиги бизни доимо ҳайратга солиб келади.

Бобурнинг асосий мақсадларидан бири ягона марказлашган давлат барпо этиш, мамлакатни обод этиб, эзгу ниятларини амалга ошириш эди. Бобурнинг бу мақсадлари Ҳиндистонда амалга ошди. Уч асрдан ортиқ давом этган ва Ҳиндистон тарихида муҳим роль ўйнаган марказлашган давлатнинг вужудга келиши, албатта, Бобур номи билан чамбарчас боғлиқдир.

Неру ўзининг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» ва «Жаҳон тарихига бир назар» асарларида Бобур ва унинг набира-

си Акбарга юксак баҳо берган. Жумладан, у шундай деб ёзади: «Бобур — дилбар шахс, Уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган. У санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди. Унинг набираси Акбар яна ҳам дилбарроқ ва кўп яхши фазилатларга эга бўлган. Мард, жасур, истеъдодли лашкарбоши, раҳмдил, шафқатли, идеалист ва хаёлпараст, шу билан бирга, у ҳаракатчан, ўз ишини давом эттирувчиларнинг садоқатига сазовор бўлиш учун интилувчи одам бўлган.

Саркарда сифатида Акбар бутун Ҳиндистоннинг кенг ҳудудини ўзига бўйсундирган, лекин у бу ютуқларидан ҳам мустаҳкамроқ ғалабани қўлга киритишни, яъни одамларнинг фикри ва қалбини забт қилишни ўйлар эди. Акбар саройида бўлган португалиялик иезуитларнинг айтишларига қараганда, унинг боқиши жозибали бўлиб, «кўзлари қуёш нурига тўла денгиздай чақнаб турар эди»... Акбар қадим замонлардан бери хаёл қилиб келинаётган, яъни бир давлатга фақат сиёсий жиҳатдан бирлашган бир бутун Ҳиндистонни эмас, балки бир халқ сифатида табиий равишда шаклланган ягона Ҳиндистон ҳақидаги кўҳна орзуни қайта тиклади. Унинг саройида ҳар хил диний эътиқоддаги, янги фикр-мулоҳазаларни изҳор қиладиган ёки янгиликлар очган одамларни учратиш мумкин эди. Ҳатто у барчани қаноатлантирадиган умумий синкретик дин барпо қилишга ҳам уринган. Шимолий Ҳиндистондаги ҳинди ва мусулмонларнинг бир-бирига бўлган маданий таъсирлари унинг даврида бирмунча олдинга силжиган. Акбарнинг ўзи, сўзсиз, ҳиндлар орасида қанчалик машҳур бўлса, мусулмонлар орасида ҳам шунчалик машҳур бўлган. Унинг сулоласи баайни ҳинд сулоласи сифатида мустаҳкамланган».

Кейинчалик Неру «Жаҳон тарихига бир назар» номли уч жилдли асарида ҳам Бобур ва Акбар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтади. Жумладан, Бобур ҳақида шундай ёзади: «Бобур шу пайтгача ўтган маданиятли ва жозибадор инсонлар орасида энг етуқларидан бири эди. У маънавиятлик каби чекланишдан ва мутаассибликдан йироқ эди... Бобур санъат ва адабиётни айниқса севар эди».

Бу таърифларнинг ҳаммаси Бобур шахсиятига, у асос солган салтанатнинг Ҳиндистон тарихида тутган ўрнига берилган ижобий баҳодир.

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ БУЮК ШОИРИ

Заҳириддин Муҳаммад Бобур XVI аср ўзбек адабиёти-нинг кўзга кўринган йирик вакиллари билан бири бўлиб, ўз ижодида Низомий, Хусрав Деҳлавий, Лутфий, Навоий анъаналарини давом эттирган буюк шоирдир. Бобур асарлари ўзининг юксак ғоявийлиги, чуқур мазмундорлиги ва бадиий раванлиги билан ажралиб туради. У ўзининг мураккаб ҳаёт йўли, дунёқараши, шунингдек, бой адабий-илмий мероси билан ўзбек адабиёти тарихида муносиб ўрин эгаллайди.

Бобур ўзининг 47 йиллик умри мобайнида каттагина шеърлар тўплами тузди, «Мубаййин», «Рисолаи волидийа» номли шеърли асарлар яратди, жаҳонга шуҳрати кетган қомусий асар «Бобурнома»ни ёзди, «Хатти Бобурий» деб номланган янги алифбо тузди, аруз, қофия, мусиқа ва ҳарб ишига оид рисолалари билан илмга катта ҳисса қўшди. Афсуски, Бобурнинг қофия, мусиқа ва ҳарб ишига оид рисолалари, қўлёзмаларининг тақдири ҳамон бизга номаълум.

Бобурнинг ҳозирча ўзбек ва форс-тожик тилларидаги шеърларидан таркиб топган қатор қўлёзма девонларининг нусхалари мавжуд бўлиб, улар Франция, Ҳиндистон ва Эрон кутубхоналарида сақланмоқда.

Бобур ўзбек адабиётида лирик жанрларнинг ривожига катта ҳисса қўшди. Унинг лирик мероси ҳажман унча катта бўлмаса-да, мавзу доираси, ғоявий моҳияти ва шаклий тақомили билан ажралиб туради. Бобур лирикаси маълум даражада шоирнинг автобиографиясидир. Унинг ўйноқи ва таъсирчан, содда ва раван тилда айтилган шеърлари ҳаётини ҳодисалар ва турмуш воқеалари заминида намоён бўладиган шоирнинг қалб тугёнларини ифодалайди.

Ўз ҳаёти давомида чархнинг не-не жабру жафоларини тортган, «аҳли жаҳондин яхшилиғ»ни кам кўрган, шароит тақозоси билан «ўз юртни қўйиб, ҳинд сориға юзланган» буюк бобокалонимиз баракали ижод қилиб, инсониятга нодир бадиий-илмий асарларни мерос қолдирди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ёшлигидан бадиий адабиётга, шеърятга қизиққан. Атоий ва Саккокий, Лутфий ҳамда Навоий каби ўзбек шоирлари; Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз, Саъдий, Жомий каби форс-тожик шоирларининг

асарларини кунт билан мутолаа қилган. У 1506 йилнинг кузида, Ҳиротда бўлганида Алишер Навоийнинг уйида яшаб, улуғ шоир қаламига мансуб бўлган «Ҳазойин ул-маоний»нинг нодир қўлёзмаси билан танишиб чиққан ва ундан терма девон ҳам тузган эди.

«...Алишербекнинг уйларини таъйин қилдилар. Ҳиридин чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим». «Одина куни, ойнинг йигирма учиди Алишербекнинг тўрт девонидин буюхур ва авзон тартиби била ғазаллар ва абётким, интихоб қилиладур эди, итмомиға етти».

Бобур шеър санъатини илҳом ва иштиёқ билан турли машҳур ва муътабар манбалар орқали синчиклаб ўрганди ва назм ишига бел боғлайди. «Бобурнома»да 1500–1501 йил воқеаларини баён қилар экан, у шундай дейди: «Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эдим. Вале ғазал тугатмайду эдим».

Бобур аста-секин байтлардан тугалланган ғазаллар, рубоийлар, туюқлар, маснавийлар битиб, шеърый камолот чўққисига кўтарилади. «Бобурнома»ни кўчирувчи котиб китоб охирида ўз тилидан шундай ёзади: «Ва ғазилат бобида камлиғи йўқ эрдиким, назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал айтур эди. Алалхусус, туркий девони бордурким, анда тоза мазмунлар топиб айтибтур...»

Маълумотларга қараганда, Бобур умр бўйи яратган лирик асарларидан икки девон тузган. Уларнинг биринчисига Мовароуннаҳр ва Афғонистонда, иккинчисига Ҳиндистонда ёзган шеърларини киритган.

Бобур тириклик пайтидаёқ бу девонларни кўчиртириб, ўғиллари ва бошқа кишиларга, жумладан, Самарқанд ҳокими Фўлод Султонга ҳам юборган.

Бу ҳақда «Бобурнома»нинг 925 ҳижрий, 1519 милодий йил воқеалари баёнида шундай дейилади: «Ҳофиз Мир котибнинг ога-иниси Самарқандтин келиб эрди, бу фурсатта Самарқандға рухсат бериб, Фўлод Султонға девонимни йибордим».

Бобурнинг бизгача етиб келган лирик мероси 4000 мисрага яқин бўлиб, улар ғазал, рубоий, туюқ, қитъа, фард ва маснавийлардан иборат.

Шоир лирик асарларига хос умумий хусусият шундан иборатки, улар мумтоз адабиётимиз анъаналари асосида яратилган бўлса ҳам, услубининг содда ва равонлиги, ҳажми-

нинг ихчамлиги, кўпроқ реал ҳаётини воқеа-ҳодисалар заминида майдонга келгани билан ажралиб туради. Натижада унинг шеърларида тарихийлик билан лиризм, ҳаётини билан бадиийлик, ҳиссий кайфият билан ҳаққоний ифода ўзаро уйғунлашиб боради. Бу ҳолат шоир ижодий услубининг ўзига хослигини ҳам белгилайди.

Шоир лирикасининг марказида муҳаббат мавзуси, инсоннинг пок севгисини улуғлаш, висол орзуси, вафодорлик мотивлари туради. Шоир ёр висолига эришишда ҳар қандай қийинчиликларга бардош беражагини таъкидлайди. У ёрсиз, севиклисиз ҳаётни тасаввур қила олмайди. Севгимуҳаббат йўлида ўзини, бутун борлиқни қурбон қилишга тайёрлигини самимият билан ифода этади.

Бобур тушунчасидаги севги — садоқат, вафодорлик, олийжанобликдир. Шоир ишқ-муҳаббатни молу дунё, мансаб ва дунёдаги барча ҳузур-ҳаловатлардан юқори қўяди. Бобур ўзининг ажойиб газалларида оригинал бадиий воситалар орқали маҳбуба қиёфасини маънавий гўзал, мазмунан бой, зоҳиран мислсиз чиройга эга қилиб тасвирлайди:

*Жонима ўт солди ул рухсорайи зебо яна,
Кўнғлума ул зулф бўлди мойи савдо яна.*

*Кўрсатиб рухсору зулфин ул парий пайкар манга,
Жону кўнғлумни қилибдур волаву шайдо яна.*

*Ёр куйиндаги том сенсан манга пушту паноҳ,
Сояйи лутфингни сол, мун санга келдим то яна.*

*Шодликнию фароғатни қўюб ошиқ бўлуб,
Меҳнату ғамни қилибмен ўзума пайдо яна.*

*Ёрға қулмен дегач Бобурни расво айлади,
Тенгри мендек бандасини қилмасун расво яна.*

Бобур ишқнинг энг нозик ҳиссиётларини, инсоний севгининг барқарорлигини куйлар экан, у ўз давридаги жамият иллатларига дадиллик билан қарши чиқади. Уларнинг кирдикорларини фош қилади. Шоир шеърларида ҳаётни тор маънода тушунувчилар қаттиқ танқид остига олинади. Уларнинг ўринсиз таъна ва даъволарига қарши ўткир қалами қаратилади.

Шоир ёр ҳажрида барча ҳузур-ҳаловатлардан ҳам воз кечади:

*Ҳажр ўлтурди мени, англасам эрди мунча,
Дўстлар, ёрдин айрилмас эдим ўлгунча.*

*Зоҳидо, дузах ўтидин мени не қўрқутасен,
Ҳажр ўти қошида кўрмасмен ани учқунча.*

*Ул қуёш меҳрини бир зарра менга кўргузмас,
Кавкаби ашк тўкуб бўлсам агар гардунча.*

*Ҳуснда ортуқ агар бўлса юзи Лайлодин,
Мен тақи бормен анинг ишқида юз Мажнунча.*

*Риндлар олдида ҳайвон суйини кўп ўчасен,
Эй Хизр, борму экин ул су майи гулгунча.*

*Бобуро, шеърингга гар солса қулоқ ул шоҳинг,
Бўлғусидур сўзингга қадр дури макнунча.*

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Бобур асарларида ҳаққоний тасвир услуби ҳиссий тасвир услубидан устунлик қилади. Мисол учун, шоирнинг қуйидаги ғазалини олайлик:

*Хазон яфроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларуҳ бу чеҳрайи зардим.*

*Сен, эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Оёгингга тушуб, барги хазондек мунча ёлбордим.*

*Латофат гулшанида гул киби сен сабзу хуррам қол,
Мен арча даҳр боғидин хазон яфроғидек бордим.*

*Хазондек қон ёшим, сориг юзумдин эл танаффурда,
Ба ҳар ранге, биҳамдиллаҳ, улусдин ўзни қутқордим.*

*Не толедур мангаким, ахтари бахтим топилмайдур,
Фалак авроқини ҳар нечаким дафтардин ахтардим.*

*Улуснинг таъну таърифи менга, Бобур баробардур,
Бу оламда ўзумни чун ямон-яхшидин ўтқардим.*

Мазкур ғазал ошиқона мавзуда бўлиб, шоир маъшуқанинг илтифотсизлигидан шикоят қилади. Ошиқ маъшуқанинг гулюзига етишиш иштиёқида хазондек сарғайганлигини таъкидлаб, лоларуҳ маъшуқадан унинг сарғайган чеҳрасини кўриб илтифот қилишни сўрайди. Маъшуқанинг илтифотиға сазовор бўлмаган ошиқ ҳаётдан кечишга ҳам рози, лекин бунда маъшуқани қораламайди, аксинча, унга бахт ва «латофат гулшанида хуррам»лик тилайди.

Ғазалнинг бу аввалги уч байтида анъанавий тасвир усуллари орқали (тазод, ташбеҳи музмар) ошиқнинг маъшуқа илтифотсизлигидан кечирган руҳий ҳолатлари талқини берилган бўлса, кейинги уч байтда, хусусан, бешинчи, олтинчи байтларда шоирнинг шахсий ҳаёти билан боғлиқ мисоллар ёритилади. Бобур ўзининг бахти кулмагани, ўз толеини ҳаёт дастури варақларидан излаб топа олмагани, умрини яхши ва ёмон ишлар билан ўтказгани, шунинг учун ҳам унга кишиларнинг таъриф ва таънасининг аҳамияти йўқлигини баён қилади. Ғазалдаги руҳий кечинмалар талқини шуни кўрсатадики, шоир унда анъанавий муаммоларни акс эттириш билан бирга, аниқ шахс, яъни ўз ҳаёти билан боғлиқ ҳаққоний кайфиятларини тасвирлай олган, хаёлий кайфият билан ҳаётий ҳақиқатни муштарак ёрита олган.

Бобурнинг аксарият шеърларида она диёр рамзи воситасида юртга бўлган соғинч, айрилиқдан ўкинч ҳислари ифода этилади:

*Ғурбатта ул ой ҳажри мени пир қилибтур,
Ҳижрон била ғурбат менга таъсир қилибтур.*

*Мақдур борича қилурам саъйи висолинг,
То Тенгрини билманки, не тақдир қилибтур.*

*Тақдирдур ул ёну бу ён солгучи, йўқса
Кимга ҳаваси Санбалу, татийр қилибтур.*

*Бу Ҳинд ери ҳосилидин кўп кўнгул олдим,
Не судки, бу ер мени дилгир қилибтур.*

*Сендин бу қадар қолди йироқ ўлмади Бобур,
Маъзур тут, эй ёрки, тақсир қилибтур.*

Бобур ўз шеъриятида адолат туйғусини бош мавзулардан бири сифатида талқин этиб, бу борада анча илғор ижтимоий фикр ва гоёларни илгари сурган. Улар кўпроқ рубоийларда акс этган.

Хусусан, шоир инсонга хос юксак ва тубан туйғулар тўғрисида фикр юритиб, олийжаноблик тақдирлашга, пасткашлик эса жазолашга лойиқ эканини таъкидлайди:

*Ҳар кимки, вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки, жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ямонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки, ёмон бўлса, жазо топқусидур.*

Бобур ижодидаги ана шу ҳаётийлик хусусияти унинг бошқа шеърларида ҳам маҳорат билан тараннум этилган:

*Гофил ўлма, эй соқий, гул чоғин ғанимат тут,
Вақти айш эмас боқий, ол чоғир, кетур, бот тут.
Бу насиҳатим англа, не билур киши ёнгла,
Не бўлур экин тонгла, сен букун ғанимат тут.*

Албатта, Бобур даҳрий бўлган эмас, у динни, диний ақидаларни асло қоралаган ҳам эмас. Лекин унинг бу соҳадаги теран фикрлари, ўзи яшаган шароит нуқтаи назаридан қараганда, фавқулодда аҳамиятга эга бўлган ҳодиса эди. Бундай ёндашув Бобур лирикаси учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, шоир ижодига ўзига хос маъно-мазмун ва жозиба бағишлайди.

Бобур ижодида ғазал, рубоий, қитъа, туюқ, фард жанрларидан ташқари, маснавий жанридаги кичик асарлар ҳам бўлиб, улар ўз хусусияти жиҳатидан адабиётимиз тарихидаги нома жанрига яқин туради. Чунки уларнинг кўпчилигида сабога мурожаат этилиб, ёрга салом етказиш илтимоси ва илтифотсиз ёрдан гина қилиш кайфияти асосий ўрин тутади:

*Сабо, ул гул ҳаримиға гузар қил,
Менинг ҳолимдин ул гулга хабар қил.*

Ёки:

*Эй пайки сабо, қошимга келгил,
Эшитиб бу сўзумни дағи билгил.*

Яна:

*Эй сабо, елмакни қўйғил, жазм қил,
Сарвинозим кўйи сори азм қил.*

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Бобур бу жанрга фақат ошиқона ҳис-туйғуларни ифодалаш воситаси деб қарамаган. Унинг айрим номалари таржимаи ҳол хусусиятини ҳам касб этган. Бу, албатта, шоир назмининг ўзига хос жиҳатлари билан изоҳланади.

Бобур асарларида ўзи яшаган муҳитдан, замондан норозилик, тақдир ўйинларига қарши аччиқ нолишлар баралла эшитилиб туради. Буларнинг барчаси унинг шеъриятига фалсафий теранлик ва ижтимоий руҳ бағишлайди.

Бобур поэзиясида Ватан мавзуси алоҳида ўринни эгаллайди. Унинг аксарият ғазалларидаги ҳижрондан шикоят, она юртга бўлган муҳаббат, Ватанни қўмсаш каби дил сардолари ўқувчини чуқур ўйга солади. Шоирнинг ғурбат ва ҳижрон билан боғлиқ бўлган воқеий кечинмалари қатор рубоийларида ҳам ўз ифодасини топган. Улар орқали биз Бобурнинг ғурбатдаги руҳий изтироблари ва Ватанга бўлган чексиз муҳаббат туйғулари билан дардлашамиз:

*Ҳижрон қафасида жон қуши дам қиладур,
Ғурбат бу азиз умрни кам қиладур.
Не навъ битай фироқу ғурбат шарҳин
Ким, кўз ёши номанинг юзин нам қиладур.*

Бобур шеъриятида инсон камолотидаги ахлоқий ва маънавий масалаларга ҳам кенг ўрин берилган. Шоир инсонни улуғлайди, унга ҳурмат назари билан қарайди, инсон қадр-қимматини юқори кўтаради. У дўстлик, биродарлик, Ватанга садоқат каби сифатларни олқишлайди. Бобурнинг фикрича, худбинлик, хасислик, риёкорлик каби ярамас иллатлар инсонни ҳалок этади. У кишининг ҳаёти яхшилик, мурувват, олийжаноблик, тўғрилиқ каби олий мақсадларга қаратилиши керак деб билади. У мансаб ва давлатга эришиб ғурурланмаслик, камтарин бўлиш каби инсоний фазилатларнинг камол топишига ундайди. Ота-она билан фарзанд ўртасида меҳр-муҳаббат, қадр-қиммат, эҳтиром каби инсоний фазилатлар барқарор бўлишини истайди:

*Отани чунки қибла дебтурлар,
Қибла янглиғ анга назар қилғил.
Ота оғритма, эй отам зинҳор,
Ота озоридин ҳазар қилғил.*

Бобур ахлоқ-тарбия масаласига алоҳида эътибор берган. Шоирнинг маънавий-фалсафий қарашларини ва ижтимоий мавзуларга бўлган муносабатини аниқлашда унинг, айниқса, муаммоларини ўрганиш катта аҳамиятга эгадир:

*Хулқингни рост қилғил ҳар сориғақим борсанг,
Аҳсанта дер бори эл гар яхши от чиқарсанг.*

Бобурнинг юқоридаги муаммоси заминдаги мазмун ва инсоний ҳис-туйғулар улуғ сўз санъаткори томонидан юксак маҳорат билан ифода этилган. Шоир ҳақиқий инсон номига эга бўлиш учун ахлоқнинг барча нормаларига риоя қилиш кераклигини, шундагина киши эл ҳурмати ва бахтга сазовор бўлишини уқтиради.

Бобур ахлоқ-тарбия мавзусидаги бошқа асарларида ҳам ўз ҳаётида юз берган ҳодисалар, бошидан ўтказган кечинмалари асосида ўқувчи учун ҳам катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган хулосалар чиқаради:

*Эшитса киши бу шўру шеван не дегай,
Доим бу тариқ ичгуни кўрган не дегай?
Душман сўзига кирма, эшит дўст сўзини,
Эшитмаса сўзни дўст, душман не дегай?*

Бобур асарларининг бадиий тили ҳақида гапирганимизда унинг содда, тушунарли ва равонлигини алоҳида таъкидлашимиз бежиз эмас. Чунки, шоир дабдабали мисралар ва мураккаб сўзларни ишлатишдан қочади. Шунинг учун унинг асарлари, айниқса, «Бобурнома»си асрлар давомида минглаб ўқувчиларни хушнуд этиб келмоқда.

Умуман, Бобур шеърининг ўзининг жанр хусусиятлари, мавзу доираси, ҳаётий фалсафаси ва бадиий жилоси билан ўзбек адабиётининг нодир намуналари қаторидан фахрли ўрин эгаллайди. Уларда ҳаёт ва инсонни қадрлаш, гўзалликдан баҳраманд бўлишга интилиш ҳақида нафақат ошиқ

ва ориф инсоннинг, балки муаллифнинг шахсий қарашлари ҳам ўз аксини топган. Шунинг учун ҳам Бобур шеърятини ул зот яшаб ўтган мураккаб даврнинг ўзига хос бадиий кўзгуси дейиш мумкин.

БОБУР ШАХСИЯТИ ВА ИЖОДИНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз даврининг йирик давлат арбоби ва саркардаси бўлиш билан бирга, ҳассос шоир, адиб, таржимон ва етук олим ҳам эди. У ўзидан башариятга бой адабий ва илмий мерос қолдирган. Бизгача етиб келган асарларининг ўзи ҳам Бобур ижодининг кўп қиррали, жанр жиҳатидан хилма-хил ва ранг-баранглигини кўрсатади. Унинг асарларида инсон ва табиат гўзаллигининг муҳиби, энг яхши ахлоқий фазилатларни қадрловчи, рўй берган тарихий воқеаларни аниқ акс эттирувчи, зулм ва рийкорликни қораловчи, тарихий шахслар фаолиятини холис мушоҳада қилиб, олимлар, шоирлар ижодига замоннинг илғор анъаналари нуқтаи назаридан баҳо бера оладиган аллома ва донишманд сиймоси китобхон кўз ўнгида намоён бўлади. Бобур ўзининг ана шундай илғор қарашлари, илм-фан ривожини йўлидаги хизматлари билан башарият тарихида ўчмас из қолдирган буюк зот ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Бобур ижоди Ўзбекистонда, баъзи бир истисноларни ҳисобга олмаганда, XX асрнинг 40-йилларигача деярли ўрганилмади. Бунга асосан шўролар ҳукмронлиги даврида олиб борилган мустабид сиёсат, миллатимизнинг атоқли шахслари, олиму фузало, шоиру мусаввирлари ҳаёти ва ижодини, бир сўз билан айтганда, миллий қадриятларимизни ўрганишга бўлган салбий муносабат сабаб бўлган.

Лекин «коммунистик ғоявийлик» шиори давлат сиёсатига айлантирилган ўша машъум замонда ҳам Алишер Навоийдек буюк сўз даҳоларининг меросини инкор этишга ҳеч ким журъат қилолмаган. Навоийнинг 500 йиллик тўйини ўтказишга тайёргарлик кўриш асносида унинг замондошлари ижодини четлаб ўтиб бўлмаган. Шу сабабли Навоийнинг кичик замондоши ҳисобланган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижоди ҳақида дастлабки мақолалар 1940 йилдан бошлаб чоп этила бошланган. Айрим хрестоматия-

ларга унинг асарлари киритилган, Бобур лирикаси ҳақида номзодлик ишлар ёзилган.

Заҳматкаш олимлар Порсо Шамсиев ва Содиқ Мирзаевлар томонидан 1948–1949 йилларда «Бобурнома»нинг икки жилдлиги кирилл ёзувига табдил қилиниб, чоп этилган. Шу йиллари «Бобурнома» шарқшунос Михаил Салье томонидан рус тилига таржима қилиниб, китоб ҳолида босилиб чиққан.

1948 йил май ойида Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллиги, сўнгра 1968 йил сентябрь ойида 525 йиллиги бутун юртимизда кенг нишонланиши халқимизнинг ўтмиш қадриятларини, ота-боболаримиз илмий-ижодий меросини ўрганиш ва тадқиқ этишга бўлган интилишларни кучайтириб юборди. Гоявий тўсиқларга қарамасдан, XX асрнинг 50–60-йилларида олимларимиз Муқимий, Завқий, Аваз Ўтар, Махмур, Гулханий, Нодира, Увайсий, Мунис, Огаҳий каби мумтоз адабиётимиз вакиллари ижодини ўрганишга алоҳида эътибор бердилар. Худди шу йилларда Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижоди ҳам кенг кўламда ўрганила бошланди.

1958 йилда Бобур мирзо таваллудининг 475 йиллиги нишонланди. Шу муносабат билан академик В.Зоҳидовнинг «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1958 йил 12 апрель сонидида босилган «Бобурнинг адабий фаолияти», «Шарқ юлдузи» журналининг 1958 йил 11-сонидида босилган «Бобурнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси ҳақида» мақолалари, 1958 йилда Тошкентда ўтказилган бутуниттифок шарқшуносларининг биринчи анжуманида «Заҳириддин Бобур» мавзусида қилган маърузаси муҳим аҳамиятга эга бўлди.

1959 йилда Азиз Қаямов ва Сабоҳат Азимжонова томонидан «Бобур лирикаси» деб номланган рисола нашр этилди. Унда Бобур ғазаллари, рубоийлари, маснавийлари ва «Мубаййин» рисоласидан парчалар ўрин олган. 1960 йилда «Бобурнома»нинг илмий нашри чоп этилди. Мазкур нашрлар дунё юзини кўриши билан Бобур ижодини турли жиҳатдан тадқиқ этиш бошланди, бир қатор номзодлик ва докторлик ишлари ёқланди, рисола ва илмий мақолалар чоп қилинди.

Европа илм аҳлига «Бобурнома»ни биринчи марта таништирган голландиялик олим Витсеннинг таржимаси тўфайли, бир томондан, Фарб дунёси халқимизнинг бой ада-

бий мероси билан таниша бошлаган бўлса, иккинчи томондан, инглиз шарқшунослари таърифлаган «Бобуриана» даври ҳам ана шу тариқа бошланади. Бироқ Бобурнинг Европадаги чинакам шуҳрати роппа-роса юз йилдан кейин – XIX аср бошларида қарор топди. Бу ишда инглиз шарқшуносларининг хизматлари катта бўлди. Улар китобни таржима қилиб, нашр эттиришдан ташқари, уни тадқиқ этиш, Бобур ҳаётини ўрганиш ишини ҳам қизғин давом эттирдилар. Умуман, Бобурнинг ҳаёти, шахсий фазилатлари Европа тадқиқотчиларини ҳайратда қолдирган эди. Бобур сиймосида улар улкан саркарда, моҳир давлат арбоби, дилбар ва дилкаш инсонни кўрдилар.

Бу асар «Бобурнома» – Лейден-Эрскин таржимасида» номи билан 1826 йилда Лондонда чоп этилди.

1828 йилда Лейпцигда А. Кайзер Лейден-Эрскинларнинг инглизча таржималарини қисқартириб, «Бобурнома»ни немис тилида нашр эттиради. Бу таржима анча пухта бўлиб, унга илмий муқаддима, Бобурнинг ҳарбий юришларини акс эттирувчи харита илова қилинган.

1871 йилда Парижда Павье де Куртейл томонидан «Бобурнома»нинг французча таржимаси босилади.

1921 йилда эса, инглиз тилидаги биринчи нашр асосида Льюкас Уайт Кинг томонидан тўлдирилиб, бойитилган ва таҳрир қилинган янги нашр дунёга келди. Ношир инглизча таржимани нисбатан мукамалроқ бўлган французча таржима билан қиёслаб чиқиб, кўпгина жойларига аниқлик киритгандан сўнг, уни анча тўлдиришлар билан чоп эттиради.

Маълумки, «Бобурнома» хронологик жиҳатдан тўлиқ эмас, асарда воқеаларни йиллар бўйича баён қилишда қатор узилишлар бор. «Бобурнома»нинг француз таржимони Павье де Куртейлнинг тасдиқлашича, йиллар бўйича бундай узилишлар асл нусхада ҳам, форсча таржимада ҳам мавжуд. Булар инглизча таржимада ҳам ўз аксини топган. Бу узилишларни бартараф қилиш мақсадида Кинг ҳижрий 908 йилнинг охиридан 909 йилнинг сўнгигача, 914 йилдан бошлаб 925 йилнинг бошигача бўлган воқеаларни ва 926, 931, 934 (апрель – сентябрь ойлари), 936–937 йилларга оид Бобур ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни бошқа манбалардан олиб, «Бобурнома»га киритади ва шу тариқа асарнинг ўзига хос яхлитлигини таъминлашга интилади.

«Бобурнома»даги кўпдан-кўп жўғрофий жой номлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига оид атамаларни ҳам таржимонлар (матн ичида, ҳошияда, тадқиқот қисмида) батафсил шарҳлаб, тушунтириб берганлар. Биргина Льюкас Уайт Кингнинг ўзи тузган шарҳ ва изоҳлар 4000 дан ортиқдир. Асардаги шеъринг парчаларнинг кимларга тааллуқли эканини ҳам Кинг уларнинг манбаини излаб топиб, аниқ изоҳлаб берган.

1922 йилда машҳур инглиз шарқшуноси, бобуршунос олима А.Бевериж аввалги таржималарда Бобур тили ва услуби етарли даражада сақланмагани ва қатор камчиликларга йўл қўйилганлигини ҳисобга олиб, асарни Ҳайдаробод нусхаси асосида қайта таржима қилиб нашр этади. Шунингдек, 1845 йилда Р.М.Калдекот ва 1879 йилда Ф.Ж.Талботнинг «Бобурнома»нинг биринчи инглизча таржимаси асосида амалга оширган анча қисқартирилган таржималари нашр этилади.

Юқорида кўрганимиздек, «Бобурнома»га, айниқса, инглиз шарқшунослари катта қизиқиш билан қараб, уни қайта-қайта таржима қилганлар. Бу ҳолатни инглиз олимларининг ўзбек адабиётига бениҳоя қизиқиб қараганликларининг натижаси деб баҳолаш, албатта содда бир тасаввур бўлур эди. Аксинча, бу асар инглиз мустамлакачиларининг бутун диққат марказида турган Ҳиндистоннинг тарихи, сиёсий ҳаёти, жўғрофияси, ўсимлик ва ҳайвонот олами ҳақида маълумот берувчи қомусий асар бўлгани учун ҳам унга бу қадар катта эътибор берилган. XVIII асрдан бошлаб инглиз мустамлакачиларининг фикру зикри ҳинд халқини нафақат сиёсий жиҳатдан, балки маънавий жиҳатдан ҳам забт этишга қаратилгани тарихдан яхши маълум.

Бунда, албатта, Ҳиндистон кутубхоналарида ва хусусий шахслар бисотида сақланаётган «Бобурнома»нинг ажойиб қўлёзмалари уларга қўл келгани сир эмас. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, «Бобурнома»ни инглиз тилига таржима қилган кишилар ҳам, Бобур ҳақида асар ёзган Лейн Пуул, Монстюарт Эльфинстон, Эдуард Давсон, Вильямс Рашбрук, Ҳенри Эллиот, Эдуард Холден, Аннетта Сусан Бевериж хоним, унинг турмуш ўртоғи Ҳенри Бевериж ва бошқалар оддий тарихчилар эмас эди. Улар Англиянинг Ҳиндистондаги мансабдор кишилари бўлиб, «Бобурнома» асари орқали бу мамлакатни чуқурроқ ўрганиш, унинг бойлик-

ларидан унумлироқ фойдаланиш, ўз ҳукмронликларини мустақкамлашни мақсад қилиб олган эдилар.

Бевериж хонимнинг таржимасидан роппа-роса 75 йил ўтгач, 1996 йилда Американинг Ҳарвард университети профессори Уилер Тэкстон томонидан «Бобурнома»нинг инглиз тилидаги шарҳлар билан бойитилган яна бир тўлиқ таржимаси нашр этилади.

Таржимоннинг мақсади «аслиятнинг хусусиятини сақлаган ҳолда ҳозирги замон инглиз тилига таржима қилишдан иборат» бўлган. Таржимон А.С.Бевериж каби сўзма-сўз ўгириш йўлидан бормай, эркин таржима қилиб, асар руҳини сақлашга ҳаракат қилган. Бизнинг фикримизча, таржимон ўз мақсадига эриша олган.

Таржиманинг муҳим хусусияти — унда бой маълумотлар берадиган етти юзга яқин изоҳларнинг илова қилинганидир.

«Бобурнома» 1943—1946 йилларда икки жилда усмонли турк тилида ҳам изоҳлар билан нашр этилади. Рашид Раҳмати Арат қаламига мансуб бу таржима Ҳайдаробод нусхаси асосида тайёрланган ва катта ҳажмдаги изоҳ ва кўрсаткичлар билан чоп этилган.

Кейинги йилларда Покистонда «Бобурнома»га ва умуман XVI асрда Ҳиндистондаги ўзбек тилида яратилган адабиётга нисбатан бўлган қизиқиш анча ортди.

Карачи университети туркшунослари туркий ўзбек тили билан урду тили ўртасидаги лексик ўхшашликлар, урду тилидаги туркий сўзлар, Навоий ва Бобур асарлари тилининг хусусиятлари устида илмий ишлар олиб бормоқдалар.

«Бобурнома» урду тилига Бобурнинг авлодларидан бўлмиш Мирза Насриддин Ҳайдар Кўрагоний томонидан таржима қилиниб, дастлаб 1924 йилда Деҳлида, 1962 йили эса Карачида нашр эттирилган. Шунинг билан бир қаторда покистонлик олимлар «Бобурнома» асарида урду тили намуналари мавжудлигини таъкидлаб, алоҳида мақолалар ҳам ёзганлар. Жумладан, М.Ҳ.Сиддиқий «Бобурнома» манбаларига таянган ҳолда, Бобурнинг Қандаҳорга юриши тарихини ёритган. «Бобурнома»нинг Абдураҳимхон ибн Байрамхон томонидан форс-тожик тилига қилинган таржимасини Рушан Оро Бегим нашрга тайёрлаб, 1972 йилда чоп эттирган.

Бундан ташқари, «Бобурнома»нинг урду тилида яна бир таржимаси мавжуд бўлиб, уни Рашид Ахтар Надвий амалга оширган ва у дастлаб 1965 йилда, кейинроқ 1991 йилда

Лаҳорда нашр этилган. Мазкур таржима форс тилидан ўғирилган бўлиб, унчалик тўлиқ эмас.

«Бобурнома» Ҳиндистоннинг давлат тили — ҳиндий тилига Йугжит Навалпурий томонидан таржима қилиниб, 1974 йилда Янги Деҳлида Ҳиндистон адабиёт академияси томонидан нашр этилган.

Асар сўз бошисида «Бобурнома»нинг аҳамияти ҳақида инглиз шарқшуноси Ф.Талботнинг қуйидаги сўзлари келтирилади: *«Ҳозирги Ҳиндистонни ўрганмоқчи бўлган киши ишни, энг яхшиси, Бобурнинг хотираларини муталаа қилишдан бошлагани маъқул»*. Бу нашрнинг қимматли томони — унда изоҳларнинг кўплигидир. Агар 1960 йили ўзбек тилидаги нашрда 600 дан зиёдроқ изоҳлар берилган бўлса, ҳиндий тилидаги нашрда уларнинг сони 2600 дан зиёд. Айни пайтда таржимادا айрим нуқсон ва камчиликлар ҳам йўқ эмас. Лекин, шуларга қарамай, мазкур ҳиндча нашр «Бобурнома»даги Ҳиндистонга оид сўзлар маъноси ва имлосини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, «Бобурнома» 1980 йили Парижда ЮНЕСКОнинг махсус қарори билан француз тилига таржима қилиниб, чоп этилди. Таржимани француз шарқшуноси Жан Луи Бакйе Граммон бевосита аслиятдан, яъни эски ўзбек тилидан амалга оширган.

ЮНЕСКО нашри уч қисмдан иборат бўлиб, «Бобур Мовароуннаҳрда», «Бобур Афғонистонда» ва «Бобур Ҳиндистонда» деб номланади. Ҳар бир қисмга мазкур мамлакатларнинг кўзга кўринган бобуршунос олимлари учта алоҳида сўз боши ёзганлар.

«Бобур Мовароуннаҳрда» қисмига ўзбек олимаси, академик Сабоҳат Азимжонова сўз боши ёзган. ЮНЕСКО нашри шу қадар тез тарқалиб, катта шуҳрат топдики, натижада таржима 1985 йилда яна қайта нашр этилди ҳамда таржимон Жан Луи Бакйе Граммон Францияда таъсис этилган, энг яхши таржима учун бериладиган юксак мукофот билан тақдирланди.

«Бобурнома» асарини рус тилига таржима қилишда рус шарқшунос олимларининг хизматлари ҳам катта эканини айтиб ўтиш лозим.

XIX аср охири ва XX аср бошларида «Бобурнома»нинг Фарғона ва Самарқанд тасвирига доир қисмлари Н.И.Пантусов, С.И.Поляков, В.В.Вяткин томонидан рус тилига

таржима қилинган, рус олимлари томонидан тузилган айрим хрестоматия ва тўпламларга эса бу асар асл ҳолида, таржимасиз киритилган эди.

«Бобурнома»нинг 1948–1949 йилларда рус тилида икки жилдан иборат нашри чоп этилди. Бу нашрлар янада такомиллаштирилиб, 1959 йилда М.А.Салье таржимаси ва С.Азимжонова сўз боҳиси билан қайта чоп этилди. «Бобурнома»нинг М.А.Салье томонидан амалга оширилган мазкур таржимаси 1993 йилда тўлдирилиб қайтадан нашр этилди.

Ф.Кўпрулузода 1915 йилда Истанбулда мазкур қўлёзма асосида Бобур шеърларини «Миллий татаббуълар мажмуаси» тўпламини бир неча сонларида чоп эттирган. Бу нашр Бобур шеърларининг янги нашрларини юзага келтиришда муҳим манба бўлиб хизмат қилмоқда. 1995 йилда Билол Южел Туркия кутубхоналарида ва шахсий кишилар қўлида сақланаётган қўлёзмалар асосида Анқарада «Бобур девони»ни чоп эттирди.

1910 йилда инглиз шарқшунос олими Денисон Росс Рампур навобининг шахсий кутубхонасида сақланган ва Бобурнинг Ҳиндистонда яратган шеърларини ўз ичига олган девонини Калькутта шаҳрида нашр эттирган. Иш икки услубда – матнларни араб ҳарфлари орқали босма йўл билан териш ва қўлёзма матн факсимилесини (айнан суратини) бериш орқали амалга оширилган.

Рус шарқшунос олими, академик А.Н.Самойлович 1917 йилда Бобурнинг лирик асарлари девонини нашр эттирди. Нашр икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмига Париж миллий кутубхонасида, иккинчи қисмига Рампурдаги Ризо кутубхонасида сақланаётган қўлёзмалар асос қилиб олинган. А.Н.Самойлович ҳар иккала қўлёзмага кирган барча шеърларни тўплаб, уларнинг араб ёзуви асосидаги матнини босма услубда нашр қилдирган. Китоб сўз боши ҳамда турли кўрсаткичлар билан бойитилган. Унга қўлёзманинг айрим варақлари факсимилеси ҳам илова қилинган. Бу нашр юксак илмий савияси билан ҳанузгача ўз қимматини йўқотган эмас. Кейинги даврдаги оммавий нашрларнинг аксарияти ана шу манба асосида амалга оширилиб келинмоқда.

1966 йилда Сабоҳат Азимжонова Рампур шаҳридаги Ризо кутубхонасида сақланаётган Бобур шеърларининг дастхат нусхаси асосида шоирнинг Ҳиндистонда яратган шеърларини илмий тадқиқ этиб, «Бобурнинг Ҳиндистон девони»

рисоласини чоп эттирди. Китоб икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида Бобурнинг Ҳиндистондаги ижоди ва унинг аҳамияти тарихий манбаларга суянган ҳолда ёритилади. Иккинчи қисмида қўлёзма нусхасининг факсимилеси илова тариқасида берилади. Қўлёзма таниқли шоир Байрамхоннинг мазкур асар Бобурнинг дастхати экани ҳақидаги қайдлари билан бошланади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 500 йиллигини ўтказишга тайёргарлик кетаётган пайтларда рус шарқшунос олимаси И.В.Стеблева «Бобур ғазалларининг семантикаси» рисоласини нашр эттирди. Китоб Бобур ғазалларини ўрганишга бағишланган. Рисолада ғазал жанрининг шакли, тузилиши, маъно хусусиятлари каби муҳим назарий масалалар кўтарилган. Бу анъанавий жанр орқали шоир ўзининг бой маънавий қиёфасини қай даражада маҳорат билан кўрсата олгани асарда ишончли илмий далиллар билан очиб берилган.

Олима китобга яқун ясар экан, Бобур ғазалларини бир бутун лирик мерос сифатида талқин этади, шоир сиймосига туркий халқлар мумтоз шеърятининг маънавий мезони доирасида баҳо беради. Китоб охирида Бобур ғазалларининг араб ёзувидаги матни илова қилинган.

Бобур лирик асарларининг юқорида зикр этилган қўлёзма нусхалари ва илмий нашрлари ХХ асрнинг 40-йилларидан бошлаб нашр этила бошланди.

Бобурнинг ўзбек тилидаги шеърлари дастлаб «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси», «Ўзбек поэзиясининг антологияси», «Навоий замондошлари» тўпламларида, сўнгра 1958 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти томонидан девон ҳолида нашр этилди. 1965 йили эса Бадиий адабиёт нашриёти орқали чоп этилган уч жилдлик асарлар тўпламининг I жилди Бобур лирик девонини ташкил этади. Ниҳоят, Бобур девонининг тўлдирилган нашри шоир таваллудининг 500 йиллиги арафасида 1982 йилда дунё юзини кўрди. 1983 йили эса афғон олимаси Шафиқа Ёрқин Кобулда Бобур девонини чоп эттирди.

1917 йилда нашр этилган «Император Бобурнинг шеърлари» тўпламининг сўз бошисида А.С.Самойлович «Мубай-йин»нинг тўла нашрини тайёрлаётганини билдиради. Лекин шу вақтга қадар бу иш амалга ошдими, йўқми, бирон-бир

маълумот йўқ. Афтидан олим ўз мақсадини амалга оширишга улгурмаган.

1857 йилда шарқшунос Е.Березин «Мубаййин»нинг учинчи қисмини нашр этади. 1919 йилда эса Денисон Росснинг Бобур Ҳиндистонни забт қилгандан кейин ижод этган шеърларини ўз ичига олган тўпламини нашрдан чиқарди.

«Мубаййин» хусусида ёзилган жамики ишларни икки гуруҳга бўлса бўлади. Биринчи гуруҳдагилари бевосита ва бутунича Бобурнинг «Мубаййин»ига дахлдор ишлар. «Мубаййин» ҳақида турли нашрлардаги Бобурга бағишланган мақолаларда ҳам қимматли маълумотлар учрайди.

Иккинчи гуруҳга киритилган ишлар «Мубаййин»нинг айрим қисмларини ўз ичига олган нашрларга ва бу нашрларнинг таърифига бағишланган. Бундай тадқиқотлар сирасига Ф.К.Кўпрулузода, С.Ҳасанов, С.Азимжонов, Ш.Ёрқин ва бошқа олимларнинг ишларини кўрсатиш жоиздир.

С.А.Азимжонов томонидан яратилган «К истории Ферганы II половины XV в.», «Бобур. Танланган асарлар», «Индийский диван «Бабура» асарларида Умаршайх ва Бобур даври Фарғона сиёсий тарихининг баъзи муҳим томонлари билан бир қаторда «Мубаййин» асари ҳам тадқиқ этилади ва шу асардан келиб чиққан ҳолда ўша давр ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг айрим масалалари, жумладан, солиқ тизими, аҳолидан олинадиган турли йиғимлар, уларнинг салмоғи, вақти ва ҳ.к. ҳам ёритилади.

Бобур ижодининг айрим томонлари, хусусан, унинг «Мубаййин» асари хусусида баҳс юритувчи олимлар Ҳ.Ёқубов, В.Зоҳидов, Б.Н.Лунин, А.К.Сингх Банержи, Рушан Оро Бегимларнинг асарлари ҳам катта аҳамиятга молик. Аммо уларда «Мубаййин» асосий тадқиқот объекти бўлмай, балки бу асар ҳақидаги фикрлар умумий тарзда ва йўл-йўлакай билдирилиб ўтилади. Булардан ташқари С.Азимжоновнинг айрим тадқиқотларида Бобурнинг мазкур асари диний-ахлоқий нуқтаи назардан эмас, балки сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда таърифланади.

Бу эса, ўз навбатида, тоталитар тузум даврида Бобур ижодига бўлган муносабатнинг бир ёқламалиги, унинг бутун меросини чуқур ва холисона, ҳар жиҳатдан ўрганишга монелик қилиб келинганлигидадир. Унинг «Мубаййин», «Рисолаи волидийа» каби диний-фалсафий асарлари деярли ўрга-

нилмай келинди. Республикамиз ўз истиқлолига эришган кундан бошлаб Бобурнинг мазкур асарлари нашр қилиниб, улар тадқиқот қилина бошланди.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидаёқ С.Ҳасанов Бобурнинг «Мубаййин» асаридан «Эътиқодия», «Салот» ва «Савм», «Ҳаж» қисмларини «Мерос» нашриёти орқали кенг жамоатчиликка маълум қилди.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Бобурнинг «Мубаййин» рисоласи диний-ахлоқий йўналишдаги адабий асар ва манба сифатида махсус тадқиқот объекти бўлмаган. Шу боис «Мубаййин» асарини илмий жиҳатдан махсус ўрганиш, энг аввало, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг фалсафий ва диний-ахлоқий қарашларини аниқлаш учун зарур бўлса, иккинчидан, бу асарнинг маънавий ҳаётимизда тутган ўрни ва унинг диний ва бадиий адабиётнинг ёрқин намунаси сифатидаги тарихий аҳамиятини белгилаш учун муҳим эди.

Сўнгги йилларда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Мубаййин» асари матнини чоп этиш ва унинг қўлёзма нусхаларини чуқур тадқиқ этиш, асарнинг илмий-танқидий матнини тузиб муомалага киритиш, ундаги давримиз ва ҳаётимиз билан ҳамоҳанг бўлган маъноларни очиб бериш бўйича муҳим тадқиқотлар юзага келганлигини катта қувонч билан қайд этиб ўтиш лозимдир.

Мазкур ишларда «Мубаййин» рисоласининг мавжуд қўлёзма нусхалари ўзаро муқояса қилиниб, асарнинг муаллиф қаламига яқин бўлган матни яратилган. «Мубаййин» асарининг гоаявий-бадиий хусусиятлари билан бирга унинг бадиияти ҳам атрофлича таҳлил этилмоқда. Муҳими, бу ишларда «Мубаййин» асарининг ўзбек адабиётида тутган ўрнини мукамал очиб беришга алоҳида аҳамият берилмоқда.

Н.Расулзода ўз тадқиқоти доирасида «Мубаййин» асарининг Ўзбекистон ФА Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтида № 109 рақами остида сақланаётган қўлёзма, Ўзбекистон Республикаси ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида № 8433 рақами остида сақланувчи қўлёзмаларни илк маротаба тўлиқ тавсифлаган.

«Мубаййин» асарининг қўлёзма нусхалари ҳақидаги маълумотлар С.Шукуруллаеванинг «Адабий мерос» илмий тўпламидаги мақоласида келтирилган бўлиб, унда Қўлёзмалар институти ва Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунос-

лик институти фондларида сақланаётган нусхаларнинг тўлиқ тавсифи ва таснифи келтирилган.

Кейинги йилларда ўзбек ва хорижий олимларнинг Бобур қўлёзма меросини ўрганиш бўйича яна қатор жиддий изланишлари амалга оширилдики, натижа янгидан-янги қўлёзма нусхалар ҳақида гап юритилмоқда. Шулардан бири Техрон миллий кутубхонасида 2249 инв. рақами остида сақланаётган нодир қўлёзма нусхасидир. Унда «Мубаййин» рисоласи биринчи ўринга қўйилган.

Булардан ташқари, Бобурнинг «Мубаййин» асари адабий тарихий асар эканлиги ҳақидаги маълумотлар Ҳ.Ҳасанов, Ҳ.Ёкубов, В.Зоҳидов, Б.Н.Лунин, А.К.Сингх Банержи, Рушан Оро Бегим, А.Ҳайитметов, А.Қаюмов, Б.Валихўжаев, Ҳ.Қудратуллаев, С.Жамолов, А.Абдуғофуров, Н.Низомиддинов, Р.Иномхўжаев ва бошқа олимларнинг тадқиқотларида ҳам учрайди. Улар «Мубаййин» асари махсус тадқиқ этилмаганлигини алоҳида таъкидлаб ўтганлар.

2000 йили Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи ва Тошкент Ислон университети олимлари томонидан «Мубаййин» рисоласининг ҳозирги жорий алифбодаги тўлиқ матни чоп этилди.

1968 йили йирик навоийшунос олим Ҳ.С.Сулаймонов Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейига тайёргарлик кўриш муносабати билан Англия ва Францияга қилган илмий сафари давомида Е.Блоше каталогига кўрсатилган Бобурнинг 1308 инв. рақами остида Париж миллий кутубхонасида сақланаётган қўлёзма нусхаси билан танишиб чиқди ва унинг микрофильмини Тошкентдаги Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи фондига олиб келди.

1968 йилда Бобурнинг мазкур рисоласи ҳақида В.И.Аслоновнинг мақоласи босилиб чиқди.

1969 йилда А.М.Шчербак «Бобурнинг аруз рисоласи ҳақида» номли мақоласини чоп эттирди. А.М. Шчербак мақоласида рисоланинг мазмуни ҳам баён қилинган.

1971 йили А.М.Шчербакнинг «Адабий мерос» тўпламининг 2-сонида «Бобурнинг аруз ҳақидаги рисоласи ва унинг Навоий ижодини ўрганишдаги аҳамияти» номли мақоласи чоп этилди.

Турк олими Фуод Кўпрулузоданинг «Турк тили ва адабиёти ҳақидаги тадқиқотлар» китобига кирган мақоласида

Бобур рисоласининг қўлёзмаси Париж миллий кутубхонасида сақланаётганлигини хабар қилган.

1969 йили уйғур адабиётшуноси М.Ҳамраевнинг «Турк шеърляти назарияси асослари» китоби босилиб чиқди. Бу китобга Бобур рисоласининг уйғур графикасидаги транслитерацияси қисқача илова қилинган. М.Ҳамраев мазкур китобида Бобурга мансуб аруз ҳақида ёзилган рисолаининг бошқа бир қўлёзма нусхаси Шарқий Туркистоннинг Кучар шаҳрида сақланаётганлигини маълум қилади.

Бобур рисоласи қўлёзмасининг ҳижрий 931(милодий 1524) йилда кўчирилган мўътабар нусхаси Эрондаги Салтанат кутубхонасида сақланаётганлигини аниқлайди.

Ўзбекистон матбуотида Бобурнинг бу асари ҳақидаги дастлабки маълумотлар Мақсуд Шайхзоданин «Қўшиқлар ҳақида» мақоласида эслатилади.

1973 йили шоирнинг рафиқаси Сакинахоним Адабиёт музейининг Ўзбекистон ёзувчилари архиви фондига Мақсуд Шайхзоданин 30 дан ортиқ қўлёзма дафтарларини топширди. Булар ичида, айниқса, 8 та дафтардан иборат «Алишер Навоий лирикаси» мавзусидаги докторлик диссертацияси учун тўпланган бой ва қимматли материаллар алоҳида аҳамият касб этади.

1964 йилнинг 14 май куни Мақсуд Шайхзода Москвадаги марказий кутубхонада турк олими Ф.Кўпрулузода асарининг «Турк классик адабиётида хусусий назм шакллари» бобини кўздан кечириётиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Париж миллий кутубхонасида сақланаётган «Аруз рисоласи» асари тавсифини учратади. Бу рисолаи Фуод Кўпрулузода Париж миллий кутубхонасининг Шарқ қўлёзмалари каталоги билан танишаётган вақтида тасо-дифан аниқлайди. Бу ҳақда у шундай дейди: «Бобуршоҳнинг шахси ва асарлари илм оламида эскитдан бери назар, диққатни жалб этиб келмоқда. У ҳақда жуда кўп ишлар қилинган, масалан: Денисон Росс, А.С. Бевериж, Самойлович каби олимларнинг асарлари. Бобурнинг арузга оид асари шу кунга қадар тамомила мажхул бўлиб келмоқда. 1023 йили Париж миллий кутубхонасининг қўлёзмалар каталогида муаллифи номаълум, чигатой тилидаги бир аруз рисоласи борлигини кўрдим. Туркий назм шаклларига оид баъзи маълумотларни топиш умиди билан асарни текшириб чиқсам, у Бобуршоҳга мансуб экан-

лигини кўрдим, Ҳожи Самарқандий томонидан 940 ҳижрий йили кўчирилган экан».

Бу маълумотлардан сўнг Мақсуд Шайхзода ўз мақола-сида Ҳожи Муҳаммад Самарқандий томонидан кўчирилган Бобурнинг «Аруз рисоласи» асарининг нусхаси тасодифий бир воқеа билан маълум бўлганини ва тафсилотини кейинчалик хабар қилажагини эълон қилган эди. Бобурнинг катта аҳамиятга молик бу йирик асари ҳақида мукаммал ва чуқур илмий иш ёзиш орзусида бўлган Мақсуд Шайхзода ўз ниятларини амалга ошира олмай бевақт оламдан кўз юмди.

В.И.Аслонов, А.М.Шчербак, И.В.Стеблева, М.Ҳамраевлар ўзларининг мақола ва махсус нашрларини адабиётшунослик тарихини ўрганишда ва ўзбек классик поэзияси тадқиқоти учун бениҳоя муҳим ва туркий халқлар поэзиясида ҳам алоҳида аҳамият касб этаётган Бобурнинг «Аруз рисоласи»ни илмга ва кенг жамоатчиликка тақдим этишга бағишладилар.

1971 йили Бобурнинг «Аруз рисоласи» проф. Ҳ.С.Сулаймоновнинг Францияга қилган сафари натижасида келтирилган микрофильм асосида факсимиле равишда ҳозирги ўзбек графикасидаги транслитерацияси билан нашрдан чиқди.

Албатта, бу илмий ишлар, оммабоп мақола ва рисола-ларда Бобур ижоди, унинг бадиий ва шоирлик маҳорати, дунёқарашининг барча қирралари рўйирост ва ҳаққоний тарзда талқин этиб берилгани йўқ. Шоирнинг динга, сўфийлик таълимотига, хусусан, нақшбандийлик тариқати ҳамда унинг йирик вакили Хожа Аҳрор Валийга бўлган муносабатлари четлаб ўтилди. Бобурга нисбатан икки томонлама — биринчидан, истеъдодли шоир, ёзувчи ва олим сифатида, иккинчидан, темурийзода, феодал синф вакили, босқинчи сифатида ёндашилди. Чунки ўша вақтда ҳукмрон мафкурага хос бўлган «коммунистик гоёвийлик», «синфийлик» каби сохта тушунчалар шуни тақозо этар эди.

XX асрнинг 70-йиллари, хусусан, 80-йилларга келиб эса Заҳриддин Муҳаммад Бобур шахсиятига нисбатан бир томонлама муносабат, уни «босқинчи», «золим», «темурийлар намояндаси», «феодал синф вакили» деб ноҳақ қоралаш кучайди. Бу даврда халқаро жамоатчилик шоир таваллудининг 500 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўраётган эди.

Бироқ, ўша вақтда собиқ марказдан берилган кўрсатмалар туфайли буюк шоирнинг беш асрлик юбилеи ўтка-

зилмади. Белгиланган юбилей тадбирлари қоғозда қолиб кетди.

Ўтмишга салбий муносабат ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларини чулғаб олган эди, жумладан, дарсликларимиз ҳам бу таъсирдан холи эмас эди. Масалан, ўша даврда педагогика институтларининг тайёрлов бўлимлари учун чиқарилган «Ўзбек адабиёти» дарслигида қуйидагиларни ўқиш мумкин: «Бобур — Афғонистон ва Ҳиндистонни босиб олган феодал ҳукмдор. Бу ерларни қўлга киритишда қаршилик кўрсатган минглаб кишиларни ўлдирган, талаган, ўз синфининг манфаатини кўзда тутган темурийларнинг сўнгги вакили...».

Узоқ ўтмишда яшаб ижод этган, илм-фан, адабиёт, санъат ривожига улкан ҳисса қўшган буюк аждодларимизга нисбатан бундай нотўғри ва ноҳақ қарашлар 80-йилларнинг охирига келиб аста-секин ижобий томонга ўзгара бошлади.

Шу маънода, Ўзбекистон мустақиллиги арафасида Заҳриддин Муҳаммад Бобур фаолияти ҳақида республикамиз Президенти Ислон Каримов билдирган қуйидаги фикрлар алоҳида эътиборга молик: *«Яқиндагина ўзбек адабиётининг классиги Бобурни баҳолашда тор синфий ёндашув рўй берди. Адиб ижодининг миллий ва умуминсоний аҳамияти камситилди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг 1986 йилда бўлган учинчи пленумида Бобур шахси таҳқиқрланиб, у «маърифатли золим» деб тилга олинди.*

Халқимиз... жумҳуриятимиз ҳукуматининг Навоий, Улуғбек, Бобур, Машраб, Фурқат, Қодирий ва юртимизнинг бошқа буюк фарзандлари юбилейларини ўтказиш тўғрисидаги қарорини жуда руҳланиб кутиб олганлиги бежиз эмас, деб ўйлаймиз. Уларнинг мероси Ўзбекистон халқлари умуминсоний қадриятларининг равнақи ва бойишига хизмат қилиб келган эди ва бундан буён ҳам хизмат қилади. Биз уларнинг бебаҳо меросини халққа, аввало ёшларга етказиш учун барча ишларни қиламиз»¹.

Шуни гурур ва ифтихор билан айтиш мумкинки, буюк аждодларимизга, уларнинг бой меросига муносабат борасида истиқлол арафасида белгиланган ана шу тамойилларга

---

¹ *Ислон Каримов. Қайта қуришнинг бориши ва асосий йўналишлари, Ўзбекистоннинг суверенитетини ва иқтисодий мустақиллигини таъминлаш вазифалари. —Т.: Ўзбекистон, 1990, 70-бет.*

бугун оғишмай амал қилиб келинмоқда. Шукрлар бўлсин-ким, юртимиз мустақилликка эришгач, улуғ ватандошларимиз Аҳмад Фарғоний, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Бурҳониддин Марғиноний, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Улуғбек, Навоий, Бобораҳим Машраб, Муҳаммад Раҳим Феруз, Нодира каби кўплаб аждодларимизнинг ҳаёти, ижоди, илмий мероси атрофлича ўрганила бошланди, уларнинг таваллуд саналари кенг нишонланиб, номлари абадийлаштирилди, ўзбек давлатчилиги тарихини чуқур таҳлил этишга киришилди ва бу ишлар изчил давом эттирилмоқда.

Шу буюк аждодларимиз қаторида Заҳириддин Муҳаммад Бобур мероси ҳам ҳар томонлама ўрганилмоқда ва омалаштирилмоқда. Бунга Президентимиз Ислом Каримов ташаббуси билан 1990 йил октябрь ойида «Бобурнома» асарининг 460 йиллигига бағишланган халқаро анжуманнинг ва 1993 йилда шоир таваллудининг 510 йиллигига бағишланган тантаналарнинг ўтказилишини мисол қилиб келтириш мумкин.

Айниқса, Бобур таваллудининг 510 йиллигига бағишланган юбилей тантаналари умуминсоний қадриятлар байрами сифатида кенг нишонланди. Юбилей муносабати билан Андижонда Бобур миллий боғи, уй-музейи, шоирнинг рамзий мақбараси (Кобулдаги мақбара нусхаси) барпо этилди. Рамзий мақбара олдидаги майдонга Бобурнинг бронзадан ишланган муҳташам ҳайкали ўрнатилди. Юбилей тантаналарида Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Туркменистон, Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Покистон мамлакатларидан келган олимлар ва расмий вакиллар, шунингдек, Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳрида истиқомат қилаётган Бобур авлодларидан бўлган, марҳум Баҳодиршоҳ Зафарнинг чеваралари Зиёвиддин, Масиҳиддин ва Шажоъиддин Тусийлар иштирок этишди.

1992 йили Бобур меросини ўрганишни кучайтириш, рағбатлантириш ва мувофиқлаштириш мақсадида Андижон шаҳрида Бобур номидаги Халқаро жамғарма тузилди. Жамғарма раиси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Зокиржон Машрабовнинг ташаббуси билан «Бобур изидан» деб аталувчи халқаро илмий экспедиция ташкил этилди. Экспедиция аъзолари кейинги йилларда ўндан ор-

тиқ Шарқ мамлакатларида бўлиб, Бобур ва бобурийлар қадамжоларини зиёрат қилиш билан бирга, улуғ бобомиз ва унинг авлодлари ҳақидаги янги маълумотларни аниқлаш, тўплаш, буюк ватандошимиз ижодини ўрганиш борасида Ўзбекистонда қилинаётган ишлар, истиқлол туфайли мамлакатимизда рўй бераётган улкан ўзгаришлар билан кенг жамоатчиликни таништириш мақсадида ибратли фаолият олиб бормоқда. 1992–2009 йиллар мобайнида экспедиция аъзолари хорижий давлатларга ўндан ортиқ илмий сафарлар уюштириб, чет эллардаги темурийлар, бобурийлар тарихи ва ижодига оид кўплаб манбаларни тўплаб, уларни илмий истеъмолга киритдилар. Экспедиция сафарларининг натижасида бир қанча илмий-бадий асарлар нашр этилди, ҳужжатли кино ва видеофильмлар суратга олинди. Умуман, кейинги пайтда Бобур ижодий меросини янада чуқур ўрганиш бўйича номзодлик, докторлик ишлари ҳимоя қилинди, кўплаб рисола ва илмий мақолалар чоп этилди, хотиралар нашр қилинди.

Юртбошимиз Ислом Каримов 1994 йил 4 октябрда Андижон вилоятига қилган сафари чоғида Бобур номидаги миллий боғда ўрнатилган ёдгорлик мажмуини зиёрат қилиб, «Хотира дафтари»га қуйидаги эсдалик сўзларини ёзиб қолдирди: *«Бобомиз Заҳририддин Муҳаммад Бобур номи билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Ўзбек халқининг доврўғини дунёга таратган улуғ аждодларимиздан бири ўлароқ, ул зот бизни тарихимизни қадрлашга, келажакка буюк ишонч билан қарашга ўргатади.*

Бобур мирзо номи билан аталмиш Миллий боғнинг, шоир рамзий мақбараси ҳамда «Бобур ва жаҳон маданияти» музейининг барпо этилиши — халқимиз тарихида янги, озодлик замониغا қадам қўйилганидан яхши бир муждадир.

Заҳририддин Муҳаммад Бобур каби мумтоз инсонларни дунёга берган халқ ҳеч қачон хор бўлмайди, муқаррар тарзда саодатга эришади.

Қадимий Андижон аҳлининг бу каби савобли ишлари кўнайсин ва бошқа ватандошларимизга ибрат бўлсин.

Бобур мирзо бобомизнинг сиймосини абадийлаштиришга қўл урган инсонларга самимий миннатдорчилик билдираман»¹.

---

¹ Кўчирма қуйидаги китобдан олинди: *Хайриддин Султон*. Бобурийнома. — Т.: «Маънавият» нашриёти, 1996, 386–387-бетлар.

Давлатимиз раҳбарининг Бобур мирзо шахсига нисбатан эҳтиром билан айтган мазкур сўзлари халқимизнинг ўлмас қадриятларига, буюк аждодларимиз қолдирган илмий-адабий меросга бўлган юксак ҳурмат-эътиборининг ёрқин тим-солидир.

Андижонда ҳар йили февраль ойида Бобур таваллуд топган кунни тантанали нишонлаш яхши анъанага айланиб қолгани, 2000 йили Самарқанд шаҳрида «Бобур ва бобурийларнинг жаҳон цивилизациясини ривожлантиришдаги роли» мавзусида, 2008 йили Андижонда «Бобурнинг 525 йиллиги»га бағишлаб ўтказилган халқаро илмий анжуманлар ўтказилгани буюк ватандошимизга бўлган алоҳида эътиборнинг бир кўриниши эди.

Истиқлол йилларида Бобурнинг қомусий асари — «Бобурнома»нинг асл нусхаси, унинг ҳозирги ўзбек тилига ўтирилган насрий баёни, «Бобурнома»га ишланган миниатюралар ва «Мубаййин», «Рисолаи волидийа» асарларининг қайта-қайта чоп этилиши Бобур шахсияти ва унинг бой меросига бўлган алоҳида эътиборнинг ёрқин далилидир.

БОБУР ВА УНИНГ ҚҮЛЁЗМА МЕРОСИ

Ўзбек адабиётига салмоқли ҳисса қўшган буюк сиймолардан бири улуг шоир ва адиб, қомусий илм соҳиби Заҳриддин Муҳаммад Бобур бизга бой қўлёзма мерос қолдирган. Унинг шеърӣ девони, «Бобурнома», «Аруз рисоласи», «Хатти Бобурий», «Мубаййин», «Рисолаи волидийа» (таржима), «Мусиқа илми» ва «Ҳарб иши» каби илмӣ ва бадиӣ баркамол асарлари жаҳон адабиёти, маданияти ва санъати хазинасига беқиёс ҳисса бўлиб қўшилган.

Бобурнинг авлодларга қолдирган бой ва бебаҳо илмӣ-адабий мероси ичида унга жаҳоний шуҳрат келтирган асари, шубҳасиз, «Бобурнома»дир. Бу асарнинг ўзбек тилидаги қўлёзма нусхалари жуда кўп. Форсий тилидагилари ундан ҳам кўпроқ. «Бобурнома»нинг илк нодир қўлёзмалари Ҳиндистондаги Саларжанг музейи, Шотландия миллий кутубхонаси, Британия музейи кутубхонасида сақланмоқда. Улар кўп маротаба ўрганилган бўлишига қарамасдан, «Бобурнома»нинг муаллиф қаламига мансуб энг ишончли мат-

нини яратиш ишлари илгари ҳам олиб борилган, бундан кейин ҳам янги топилган нодир қўлёзмалар ҳисобига амалга оширилиб борилиши бобуршуносликда табиий бир ҳол деб қаралмоқда. Чунки бу ноёб асар матни қайта-қайта чоп этилганига қарамай, жаҳон қўлёзма фондлари ва кутубхоналарида сақланаётган Бобур ҳаёти ва ижодига оид янги топилмалар уни янгидан нашр қилиш заруриятини туғдиради ва «Бобурнома»нинг янги ҳамда аслиятга янада яқинроқ бўлган матнини яратиш муаммолари кўндаланг бўлиб тураверади. Бобур Халқаро Жамғармаси экспедициялари натижасида топилаётган янги манбалар бунинг ёрқин мисоли бўла олади. Бу ҳол нафақат «Бобурнома» асари матни, балки унинг бизга маълум бўлган девони, «Мубаййин», «Аруз рисоласи» ва «Рисолаи волидийа» асарларининг қўлёзма нусхаларига ҳам тааллуқли бўлиб, бу ишнинг амалга ошиши бобуршунос олимларнинг самарали изланишлари билан чамбарчас боғлиқ. Бобурнинг «Ҳарб иши» ва «Муסיқа рисоласи» асарларининг қўлёзмаларини топиб, уларни илмий муомалага киритиш эса, олимларнинг ҳозирги кундаги кечиктириб бўлмас вазифаларидан бири, десак, янглишмаган бўламыз.

Маълумки, Бобур меросини ўрганиш узоқ тарихга эга. Айниқса, унинг қўлёзма меросини излаш борасида сўнгги йилларда амалга оширилган ишлар алоҳида таҳсинга сазовор. Бобурнинг шу кунгача ўзбек ва форс-тожик тилларидаги шеърларидан таркиб топган Париж миллий кутубхонаси, Истанбул университети кутубхонаси, Тўпқопи саройи Реванд кутубхонаси, Ҳиндистондаги Рампур Навоби кутубхонасида сақланаётган девонларининг қўлёзма нусхалари асосида шоир шеърларининг мукамал матни яратилмоқда. Маданий меросимизни излаш, тўплаш ва тадқиқ қилиш борасидаги тинимсиз изланишлар натижасида Бобур девонининг янги қўлёзма нусхалари топилиб, улар илмий истифодага киритилмоқда. Хусусан, Ҳайдарободдаги Саларжанг музейи хазинасидан шу кунга қадар умуман бирорта каталогда қайд этилмаган Бобур қўлёзма девонининг XVII–XVIII асрларга мансуб янги иккита қўлёзма нусхаси бунга мисол бўла олади.

Бу қўлёзма нусхалар, бир томондан, Бобур шеърӣй меросини бойитишга ёрдам берса, бошқа томондан маълум нусха ва нашрлардаги айрим текстологик фарқларга аниқ-

лик киритишда қўл келади. Ҳайдаробод девони 1188 (мил. 1774–1775) йили Жанобали Котибий томонидан кўчирилган. Мазкур нусхадан ҳажман кичикроқ бўлган иккинчи қўлёзманинг котиби ва кўчирилган йили қўлёзмада қайд этилмаган. Шунингдек, Ҳиндистоннинг Деҳли, Алигарх, Калькутта (Колкатта) ва, айниқса, Мадрас шаҳридаги қўлёзма хазиналарида Бобур ижоди билан боғлиқ бўлган талайгина қўлёзма манбалар мавжудлиги аниқланди. Улар билан танишиш жараёнида Бобур анъаналарини Ҳиндистонда давом эттирган, туркий халқлар адабиётига маълум ҳисса қўшган шоир, олим ва моҳир таржимонлар силсиласи юзага чиқа бошлади. Булар орасида Бобурнинг ўғли Комрон мирзо, ҳинд, форс-тожик ва ўзбек адабий алоқаларини ривожлантиришга улкан ҳисса қўшган бобурийлар авлодидан бўлган Мирза Алибахт Азфарийларнинг бизгача етиб келган қўлёзмалари эътиборга молик. Хусусан, бобурийзода Мирза Алибахт Азфарий Кўрагоний турли соҳаларга оид асарлар яратиш билан бирга, Навоий ва Бобур асарларини таржима қилиб, ўзбек адабиётини Ҳиндистонда тарғиб қилишда алоҳида ўрнатқуч кўрсатган. Изланишлар натижасида биз Мадрас университети кутубхоналаридан Бобурнинг «Аруз рисоласи» асарининг Азфарий томонидан форсий тилга назм йўли билан таржима қилинган қўлёзма нусхасини топишга муваффақ бўлдик. У ўз таржимасини Бобур «Аруз»ининг фарзанди, яъни «Аруззода» деб атаган. Таржимон бу билан Бобурга ва «Аруз рисоласи»га бўлган чуқур ҳурмати ва эътиборини билдирмоқчи бўлади. Азфарийнинг мазкур асарларини алоҳида ўрганиш Бобур ижодининг бизга ҳали маълум бўлмаган томонларини очишда ва Ҳиндистонда яшаб ижод қилган ўзбек адабиётининг бошқа вакиллари аниқлашда муҳим манба бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

Бобур рисоласининг Париж қўлёзмаси турли сабабларга кўра илм аҳлига, айниқса, ўзбек адабиётшуносларига маълум эмас эди.

«Аруз рисоласи»нинг қўлёзмаси ҳақида аниқ маълумот Е.Блоше каталогига берилган.

Бобур ижодида «Мубаййин» асари ҳам алоҳида ўрин тутади. Уни ўрганиш ишлари истиқлолдан сўнг рўёбга чиқа бошлади. Бу асарни ўрганиш ва мамлакатимизда мавжуд қўлёзмалари асосида унинг матнини нашр қилиш бўйича илк қадамлар қўйилган. «Мубаййин» — ислом дини асосла-

рини баён этувчи йирик асар. Унда диний масалалар тафсилоти чуқур билимдонлик ва юксак бадиий маҳорат билан ўз ифодасини топган. У ўзбек тилида ярағилган бўлиб, ўзбек тилининг шираси ва бойлигини акс эттирадиган диний ва бадиий адабиётнинг ёрқин намунаси ҳамдир. Бу асарнинг қўлёзмалари ватанимиз ва хорижда кенг тарқалган бўлиб, ҳали улар умуман ўрганилмаган, десак, янглишмаган бўламиз. Чунки у нафақат адабиётшунослар, балки исломшунос, тарихчи, файласуф, иқтисодчи, тилшунос, педагог ва бошқа соҳа олимлари учун ҳам қимматли манба бўла олади.

Маълумки, ўтган асрнинг 70-йилларида Туркияда нашр этилган «Ислом тадқиқотлари институти каталоги»да Бобур асарлари қўлёзмасининг энг қадимги ва энг нодир нусхаси Эронда сақланаётганлиги маълум қилинган эди. Каталог муаллифининг сўзига кўра, бу қўлёзма ҳижрий 931 (милодий 1524–1525) йил, яъни Бобур ҳаётлиги даврида кўчирилган бўлиб, у хуснихат ва китобат санъатининг юксак намунаси эканлиги, бобуршунос олимларнинг унга бўлган қизиқишини ниҳоятда оширган эди. Биз ҳам Бобур асарлари тўплами қўлёзмасининг Эронда сақланиб келинаётган нусхаси ҳақида Алишер Навоийнинг 525 йиллик тўйи арафасида хабар топган эдик. Бу нусха ўша кезлари Салтанат кутубхонасининг мулки ҳисобланиб, кейинчалик унинг сақланиш жойи бир неча бор ўзгарганлиги туфайли у ҳақида аниқ маълумотларга эга бўла олмадик.

Ўзбекистоннинг ўз истиқлолига эга бўлиши халқаро алоқаларга кенг йўл очди. Бобур Халқаро Жамғармаси Бобур ҳаёти ва ижодини ўрганиш бўйича қатор хорижий давлатларга муваффақиятли экспедициялар уюштирди. Бобурнинг Машҳад музейида сақланаётган ва Бобур ихтиро қилган хат билан ёзилган «Қуръони карим» қўлёзма нусхасининг ватанимизга келтирилиши маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлди.

2006 йил баҳорида Техронда ўтказилган XVII Халқаро китоб кўرғазмаси муносабати билан Техрон музейлари ва кутубхоналари фондлари билан бирма-бир танишиб чиқдик ва Салтанат кутубхонасида сақланаётган Бобур асарларининг қўлёзмаси Техрон миллий кутубхонасида сақланаётганлигини аниқладик. Сафар чоғида эронлик расмий мутасадди ходимлар билан суҳбат ўтказилиб, бу қўлёзманинг нусхасини Техрон миллий кутубхонаси билан ҳамкорликда

нашр қилишга ҳам келишиб олинди. Орадан кўп вақт ўтмай, Эроннинг Ўзбекистондаги маданият ишлари ваколатхонаси ходимлари Бобур қаламига мансуб «Куллиёти» қўлёзмасининг бир нусхасини Бобур Халқаро Жамғармасига, иккинчисини Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейига топширдилар. Техрон миллий кутубхонасида 2249 инв. рақами остида сақланаётган қўлёзмани ўрганиш натижасида ушбу нусха Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларининг тўпламидан иборат эканлиги маълум бўлди. Қўлёзма нусханинг биринчи саҳифасида қўлёзма «Гулистон» ва «Давлати олийи Эрон» кутубхоналарига мансублиги ҳақидаги муҳрлар босилган. Унда қўлёзма ҳижрий 935 (милодий 1528) йилда кўчирилганлигига далолат бор. Лекин қўлёзманинг ўзида унинг кўчирилган йили ва котиби ҳақидаги маълумотларни излаб тополмадик. Қўлёзмага кирган ва энг охирида жойлашган асар «Рисолаи волидийа»дир. Қўлёзма шу асар билан якун топган. Рисола охирида Бобур уни ҳижрий 935 йилда ёзиб тугатганлигига ишора қилган. Назаримизда, ана шу асарнинг ёзиб тугалланлиги ҳақидаги маълумотини қўлёзмани тавсиф қилган ходим унинг яратилган тарихи бўлса керак, деб ҳисоблаган. Аслида эса бу қўлёзма, фикримизча, XVII аср охирига тегишлидир.

Қўлёзма Бобурнинг «Мубаййин», «Аруз рисоласи», «Бобурнома» ва Хожа Аҳрорнинг «Рисолаи волидийа» асари таржимасидан иборат бўлиб, жами 1036 саҳифани ташкил этган. Шу жумладан, «Мубаййин» асари 2–184, «Аруз рисоласи» асаридаги бир байт тақтеъи ва рисоланинг назарий қисми 187–455, «Бобурнома» 457–1010, «Рисолаи волидийа» 1013–1036 саҳифалардан жой олган. Бу қўлёзма нусхасига кирган биринчи асар «Мубаййин» рисоласидир. Қўлёзманинг унвон қисмида «Кутубхонаи салтанати Эрон» ёзуви билан унинг муҳри босилган. Ундан қуйироқда бу китоб ҳижрий 1272 йилнинг жума куни 14 рабиулаввал ойида (милодий 1855 йилда) таҳрир қилинди, мазмунида форс тилидаги қайд бор. Шундан сўнг рисола матни бошланади.

Бу қўлёзма таркибига кирган «Мубаййин» рисоласини Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи ва Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзма фондларида сақланаётган нодир нусхалар матни билан со-

лиштириш натижалари шуни кўрсатадики, Техрон нусхаси бизда мавжуд бўлган нусхалар матнидаги айрим камчилик ва нуқсонларни бартараф этишда ўта муҳим манба вазифасини бажариш билан бирга, муаллиф матнини тиклашда бевосита хизмат қилиши мумкин. Чунки бу қўлёзмада асар матни остидаги форс тилида сўзма-сўз таржима ва ҳошиялардаги сўзларнинг тўғри ўқилишини белгилаб берувчи шарҳлар ўзбекча матнни ўқувчи томонидан тўғри ўқиб, унинг мазмунини енгил ўзлаштиришга қаратилган. Бундай мураккаб ва катта меҳнатталаб иш «Мубаййин» билан бир қаторда, «Аруз рисоласи», «Бобурнома» ва «Рисолаи волидийа»ларга нисбатан ҳам қўлланилганлиги Техрон қўлёзма нусхасининг ютуқ жиҳатларидан бири, деб ҳисобланмоққа лойиқ эканлигини кўрсатади. Бироқ шунга қарамасдан, бу нусхада ҳам ўзига яраша кам-кўстликлар мавжудлиги уни бошқа қўлёзмалар билан таққослаш жараёнида кўзга ташланиб туради. Мисол тариқасида айрим сарлавҳаларнинг йўқлиги (Аввалги мўмин биҳнинг шарҳи (7-саҳифа); «тақдирга ишорат» (12); «Ишорат ангаким қибла такфири жоиз эмас» (21); «Ишорати имомга» (21); «Ишорат аросатнинг мавқеиға» (25); «Намоз фарзининг баёни», «Намоздан ташқари олти фарзнинг баёни», «Сувнинг масоили» (33 ва ҳоказо) ёки 700 дан ортиқ байтнинг тушиб қолиши ва Қуръондан келтирилган 30 га яқин оят ва дуоларнинг бу нусхада келтирилмаганлигини кўрсатиб ўтиш мумкин. Ўз навбатида, Техрон нусхаси бизда мавжуд қўлёзма нусхаларга ҳам анча тузатишлар ва қўшимчалар киритишга хизмат қила оладиган даражадаги манба дейишга асос бор. Бу эса, «Мубаййин» асари нашри ва ҳатто унинг илмий-танқидий матни яратилганлигига қарамай, бу борадаги ишлар келажакда ҳам давом этиши зарурлигини кўрсатади.

Техрон нусхаси таркибига киритилган иккинчи асар — «Аруз рисоласи»дир. Маълумки, Бобурнинг шеърят назариясига оид «Аруз рисоласи» асари Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асаридан кейин ўзбек арузи ҳақида ёзилган йирик рисоладир. Бу асар Алишер Навоий асос солган ўзбек арузининг қонун-қоидаларини янада мукаммаллаштирган, араб, форс-тожик халқларининг шеърят назарияси ҳақида яратилган асарлар қаторидан ўрин олиши мумкин бўлган назарий ва илмий жиҳатдан асосланган йирик ва фундаментал тадқиқотдир. Ўз навбатида, у йирик анто-

логия ҳам. Асарда XI–XVI асрда яшаб ижод этган 60 дан зиёд шоирларнинг номлари эслатилади ва уларнинг асарларидан парчалар келтирилади.

Шу кунга қадар мазкур асар қўлёзмасининг яккаю ягона ҳисобланиб келинган, Париж миллий кутубхонасида (инв. рақами 1308) сақланаётган қўлёзмасигина маълум эди. Бу нусха котиб Муҳаммад Самарқандий томонидан Бобур вафотидан атиги 3–4 йил ўтгач (ҳижрий 940, милодий 1533–34) кўчирилган бўлиб, у қадимийлиги нуқтаи назаридан муаллиф матнига энг яқин нусха ҳисобланади.

Шунингдек, Париж нусхасидаги рубоий вазнларига келтирилган шажаралар, баҳрлар жамланган доиралар ҳам бу нусхада келтирилмаган, лекин уларнинг баъзиларига саҳифаларда жой қолдирилган. Бундан шу нарса маълум бўладики, қўлёзма нусхасининг устида кейинчалик безаш ишлари олиб борилиши кўзда тутилган. Шунини ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, Бобур рисоласининг иккинчи қисмида истеъмолдаги ҳамма вазнларга форс ва туркий шеърлардан мисоллар келтиради. Ҳар бир байт тўғрисида унинг муаллифини кўрсатади. Муаллифи кўрсатилмаган шеърлар Бобурга мансуб эканлиги Париж нусхасида эслатилган. Афсуски, Техрон нусхасига асарнинг бу қисми кирмай қолган. Айнан асарнинг шу қисмида Фирдавсий, Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Абдуллоҳ Ҳотифий, Анварий Девона, Аҳмад Ҳожибек, Биноий, Бойсунғур мирзо, Юсуф Андижоний сингари 60 дан зиёд ижодкорларнинг асарларидан намуналар келтирилган.

Бобурнинг Техрон қўлёзмаси таркибига кирган навбатдаги асари «Бобурнома»дир. Маълумки, «Бобурнома»нинг илк нодир қўлёзмалари мавжуд бўлишига қарамасдан, сўнгги вақтгача асарнинг илмий-танқидий матни яратилмаган эди. Бу ҳол асарни нашр этишда ҳам, бошқа тилларга таржима қилишда ҳам қўплаб нуқсон ва камчиликларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Бу ўлмас обидани нашрга тайёрлаш, уни таржима қилиш билан шуғулланган йирик шарқшунослардан Аннетта Бевериж, Порсо Шамсиев, Содик Мирзаев, Сабоҳат Азимжонова, Файбулла Саломов ва бошқалар асарнинг илмий-танқидий матнини яратиш жуда зарур ва ҳаётий масала эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтганлар. Бу гоят мураккаб, масъулиятли, айни пайтда эзгу ишни адо этиш япониялик атоқли бобуршунос, профессор Эйжи

Манонинг зиммасига тушади. Унинг қарийб ўттиз йиллик меҳнатининг самараси 1995 йилда илмий жамоатчиликка тақдим этилди. 1996 йилда эса шу нашрнинг давоми сифатида мукамал «Кўрсаткичлар» алоҳида жилд ҳолида чоп этилади.

Мазкур танқидий матн асл нусха тилидаги тўртта (Эльфинстон, Ҳайдаробод, Британия кутубхонаси ва Қозон босмаси нусхалари) ва форс тилидаги бир қўлёзма нусхаси асосида тайёрланган. Бундан ташқари, Э.Мано яна иккита форсча қўлёзмадан — Янги Деҳли миллий музейидаги «Воқеоти Бобурий» деб номланган қўлёзма ва Париж миллий кутубхонасида сақланаётган нусхадан фойдаланган. Шундай қилиб, муаллиф «Бобурнома»нинг еттита қўлёзмаси — тўртта ўзбекча ва учта форсча нусхасидан фойдаланган, танқидий матнига Ҳайдаробод нусхасини асос қилиб олган. Эйжи Мано «Бобурнома»нинг ҳар жиҳатдан мукамал, барча мавжуд қўлёзмаларга асосланган ва улардаги текстологик фарқлар кўрсатилган матнини яратганлигига қарамай, ушбу ноёб асар матни муаллиф матнига яқин ва энг ишончли бўлган нашри устидаги ишлар келажакда ҳам давом эттирилиши лозимлигини ва бу ишда Эрон нусхаси қўл келиши мумкинлигини алоҳида қайд қилиб ўтган.

Лекин «Бобурнома» қўлёзмаларини бу нусха билан солиштириш натижасида унинг матни тўлиқ эмаслиги ва айрим камчиликлардан ҳам холи эмаслиги маълум бўлди. Масалан, асарнинг ҳижрий 901 (милодий 1495) йил воқеаларидаги Султон Ҳусайн мирзонинг Ҳисорга юриш қилганлиги қисми сарлавҳасидаги тарих санаси йўқ, шу воқеалар давомидаги 35^а–35^б-саҳифалар матнида катта узилиш ҳосил бўлган. Шунингдек, матнлар тартибидаги узилиш ҳижрий 903 (милодий 1497) йил воқеаларида ҳам рўй берган. Бобурнинг ҳижрий 907 (милодий 1501) йил Самарқандни ишғол қилганлиги ҳақидаги воқеаларнинг ҳам матни йўқ. Энг катта узилиш ҳижрий 907 (милодий 1501–1502) йилдан то ҳижрий 914 (милодий 1508) йил матнларида юз берган. Айниқса, «Бобурнома»нинг Афғонистонга оид воқеалар матнининг катта қисми бизга номаълум сабабларга кўра бу нусха таркибидан ўрин олмаган. Шунингдек, Теҳрон нусхасида ҳижрий 914 (милодий 1508–1509) йил воқеалари ҳам тугамасдан узилиб қолган ва оралиқда 20 саҳифача матн тушиб қолган, ундан кейин бу нусхадаги 251^б-

саҳифанинг ўрталарида Кобулнинг Ёнбулоқ йўлидаги воқеалар баён қилиниб, сўнгра Ҳиндистон воқеаларига ўтилади. Бу ерда ҳам 289^а—303^б-саҳифалар орасидаги матнлар йўқ. Ушбу қўлёзма таркибига кирган «Бобурнома» матнида 310^а ва 310^б-саҳифалар, яъни ҳижрий 933 (милодий 1526—1527) йил воқеалари ўртасида матн мазмуни тугал ифодаланмасдан қолган. Бу тарихий воқеаларнинг давомида Кобулдан Султон Ҳусайн мирзонинг набираси билан бирга бирин-кетин беш юз киши келганлиги ҳақидаги воқеалар баён қилинган, бироқ улар ҳам матндаги узилишлар туфайли қўлёзмага кирмай қолган, шунингдек, қўлёзмадан ҳижрий 934—936 (милодий 1527—1529) йиллар воқеалари ҳам ўрин олмаган.

Шундай қилиб, қўлимиздаги Техрон нусхасига кирган «Бобурнома» асари, тасаввур қилинганичалик қадимий ва тўлиқ бўлиб чиқмади. Тадқиқотлар натижасида шу нарса маълум бўлдики, каталог ва айрим нашрларда «Бобур асарлари куллийети» деб қайд этилиб келинган бу қўлёзма нусха Бобур асарлари тўпламидан иборат бўлиб, у қўлёзма тавсифида кўрсатилганидек, ҳижрий 935 (милодий 1528) йилда, яъни Бобур ҳаётлиги даврида эмас, балки XVII аср ўрталарида ёки охирида кўчирилган нусха бўлиб чиқди. Бу қўлёзма таркибига кирган Бобур асарларининг ўзбекча матни остидаги форс тилида сўзма-сўз таржималар ва ҳошияларда ўзбекча сўзларнинг талаффузига оид келтирилган изоҳлар бир вақтда бажарилган. Бунинг далолати сифатида қўлёзмага кирган асарларнинг матнлари орасига махсус таржима учун жой қолдирилган ҳолда кўчирилганлигидадир.

Ва ниҳоят, Техрон нусхасидан жой олган сўнгги қўлёзма бу Бобур томонидан форс тилидан ўзбек тилига таржима қилинган Хожа Аҳрор қаламига мансуб «Рисолаи волидийа» асарининг нусхасидир. Бу нусха ҳам Рампур, Истанбул нусхалари билан қиёсланганда улар орасидаги фарқлар кўзга ташланади. Техрон нусхасида рисоланинг бошланишидаёқ 36 байт шеър (1018 саҳифада) тушиб қолганлиги маълум бўлди. Шунингдек, Техрон қўлёзма нусхасининг охириги варақлари таъмирланганлиги (1033—1036) туфайли мазкур саҳифалардаги матнларнинг бир қисмига ҳам зарар етган.

Шундай қилиб, Техрон қўлёзма нусхасини бошқа қўлёзмалар билан қиёслаш натижасида шуни айтиш мумкинки,

Бобур асарлари тўпламининг Техрон қўлёзмаси муаллиф қаламига энг яқин бўлган ва энг ишончли матнини яратишда ўзига хос ва бетакрор манба сифатида истифода қилишга лойиқ ва эътиборли нусха эканлигини қайд этиб ўтиш мумкин.

Бобурийлар яратган бой мерос жаҳоннинг турли хазиналаридан муносиб жой олганлигининг ўзи бу меросга бўлган қизиқишнинг ҳозир ҳам нақадар катта эканлигидан далолат беради. Чунончи, АҚШнинг Цинциннати шаҳрида ўнлаб музей ва йирик кутубхоналар мавжуд. Шулар орасида ноёб архитектура ёдгорлиги сифатида кўзга ташланиб турадиган муҳташам бинода Санъат музейи жойлашган бўлиб, унда Америка ва Европа тарихига оид ноёб асарлар намоён бўлиши билан бирга, унинг хазинасида Шарқ халқлари, айниқса, форс ва туркий халқлар маданиятига оид бой мерос ҳам кўз қорачиғидек сақланиб келинаётганлиги бизни таажжубга солди. Санъат музейи хазинасидан ўзбек халқининг буюк шоири, давлат арбоби, теурийлар сулоласининг Ҳиндистондаги давомчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодларига мансуб шаҳзодаларнинг 1526 йилдан то 1858 йилгача бўлган тарихий ва маданий ёдгорликларининг энг ноёб нусхалари жой олганлиги ҳар бир ўзбекнинг қалби ва шуурини ҳайратга солмай қўймайди.

Глен Маркойнинг айтишича, бобурий ҳукмдорларга мансуб бўлган бу тарихий обида ва ашёларнинг Санъат музейига келиб қолиши тарихи бор экан. Уларнинг бир қисми – сопол буюмлар, мисдан ишланган кўза ва Кашмир рўмоллари музей учун харид қилинган (XVIII–XIX асрларга оид) бўлса, бир қисми хоним Жозеф Сван Нив ва Рат Харрисонлар томонидан 1923 йилда Деҳлида Имр Швейжер исмли тадбиркордан сотиб олинган. Бу нодир тарихий ва маданий ёдгорликлар 1950–1951 йилларда Жон Нажак томонидан музейга ҳадя сифатида топширилган. Бу туҳфалар орасидаги энг диққатга сазовори ва бевосита бобурий ҳукмдорларга оид бўлган ёдгорлик, мусаввир Мануҳар Дас мўйқаламига мансуб миниатюра асаридир. Бу асар 1602 йилда ишланган бўлиб, унда император Акбаршоҳнинг қадрдон дўсти Мирза Азиз Кўкани ўз даргоҳида қабул қилаётганлиги акс эттирилган. Шунингдек, Цинциннати Санъат музейига 1962 йилда Уильям ва Луиза Тафт Семпл ва бошқалар томонидан қилинган туҳфалар ҳам музей фондини бобурийлар тарихига оид

қимматли манбалар билан янада бойитишга хизмат қилган. Улар орасида, айниқса, Акбар ва ундан кейинги даврларда шуҳрат қозонган Саъдийнинг «Гулистон» асарига ишланган миниатюралар алоҳида аҳамият касб этади.

Қўлэзма меросимиз орасида Ҳиротда Султон Ҳусайн мирзо ва Бухорода Абдулазизхон кутубхоналарида хизмат қилган ва хаттотлик санъатини Зайниддин Маҳмуд ва Султонали Машҳадийдан ўрганиб, «Котиби Султоний» унвонига сазовор бўлган Мир Али Ҳиравий томонидан қўчирилган Камол Хўжандийга тегишли «Девон»нинг қўлэзма нусхаси алоҳида кўзга ташланиб туради. Булардан ташқари, мазкур экспозицияда бобурийлар хонадонига мансуб турли тарихий ашё ва буюмлар, ипак ва жундан ишланган санъат асарлари ҳам ўзининг муносиб ўрнини эгаллаб келмоқда.

Музей фондида сақланаётган бобурийлар кутубхонасига оид айрим қўлэзмаларга ишланган миниатюраларда Ҳиндистон мамлакатини бирлаштириш ва ягона империя барпо этиш йўлидаги ҳарбий юришларнинг лавҳалари акс эттирилган бўлса, бошқа бир гуруҳ қўлэзмаларда Ҳиндистондаги бобурийлар сулоласининг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлган тарихий воқеалар, маиший ҳаёт тарзи ифодаланган. Мазкур қўлэзмаларда Ҳиндистон давлат арбоблари — Ҳумоюн, Акбаршоҳ, Шоҳ Жаҳон, Доро Шукуҳ, Шоҳ Шужоъ ва Аврангзебнинг сеvimли ўғли Аъзамшоҳ сиймолари ва бобурийлар сулоласининг Ҳиндистондаги сўнгги ҳукмдорларидан бири Акбар II нинг ўз аъёнлари ҳузуридаги тасвири акс эттирилган миниатюралари Бобур ва авлодларининг жаҳон цивилизацияси ривожига нақадар улкан ҳисса қўшганлигини ёрқин далилловчи тарихий ҳужжатлардир.

Цинциннати Санъат музейида юзга яқин тарихий ва санъат асарлари сақланиб келинмоқда. Биз уларнинг айримларинигина тилга олиб ўтдик, холос. Шуларнинг ўзиёқ бобурийлар ижодкорлигининг қўп қирралиги, бой меросининг хилма-хиллиги ва ранг-баранглигини кўрсатади. Бундай меросимизнинг бир қисми ватанимиздан анча олисда, яъни АҚШда сақланаётганлиги илм-фан тараққиёти йўлида тинимсиз хизмат қилган бобокалонларимизнинг башарият тарихида ўчмас из қолдирганлигига яна бир ёрқин мисолдир.

Бобур шеърӣ девонларининг қўлёзма нусхалари Ҳиндистоннинг Рампур, Ҳайдаробод шаҳарларида ва Париж миллий кутубхонасида сақланади.

Париж нусхасига Бобурнинг Ўрта Осиё давридаги ижодига оид шеърлари киритилган. У энг муътабар девон нусхаларидан бири бўлиб, котиб Ал-Абд Муҳаммад Боқи томонидан нафис настаълиқ хатида кўчирилган. Унга ниҳоятда гўзал унвон ишланган, ҳошиялар чиройли ранг-баранг гуллар билан безатилган.

Бобурнинг Ҳиндистонда ёзган шеърларини ўз ичига олган нодир қўлёзма девони Рампур навобининг шахсий кутубхонасидан топилган бўлиб, ҳозирги вақтда Рампур шаҳридаги Ризо кутубхонасида сақланмоқда. Бобур девонининг ушбу қўлёзма нусхаси Париж нусхаси каби ягона адабий ва тарихий манба ҳисобланади. У ўз ичига Париж нусхасига кирмаган шеърларни қамраб олган. Бу нусха 20 варақдан иборат бўлиб, қўлёзма Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг «Рисолаи волидийа» асарини ўзбек тилига Бобур томонидан форсийдан туркийга қилинган таржимаси билан бошланади. Таржима 11 варақни ташкил этади. Қолган варақларга Бобурнинг шеърлари жойлаштирилган. Унда ўзбек тилида 2 маснавий, 1 қитъа, 23 рубой, 5 фард, 1 мутатаввал байт; форс-тожик тилида 6 рубой, урду-форс тилида 1 фард, урду-ўзбек тилида 1 фард мавжуд. Матн мутатаввал байтлар билан тугагач, қўлёзма санаси келтирилади: «Ҳаррараҳу Бобур, душанба, рабиулохир, сана 935». Кўринадикки, мазкур қўлёзма девон 1528 йилда кўчирилган.

Варақнинг қуйироқ қисмидан Бобурнинг ўз қўли билан ёзган бир байти жой олган:

*Ҳар вақтки, кўргасен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб, ёд қилгасен ўзумни.*

Унинг пастида ушбу байт Бобурнинг ўз қўли билан ёзилганини тасдиқловчи Шоҳ Жаҳоннинг сўзлари ҳам битилган.

Қўлёзмада Бобур ушбу девонга кирган шеърларини ўз қўли билан таҳрир қилиб чиққанини эслатади: «Ҳиндистон жониби азимат қилғали айтилғон ашъор бу эрдиким, таҳрир қилдим ва кечган вақойеъ ул дурурким, таҳрир қилибдурман, нечукким, бу авроққа мастурдур ва ул ажзода мазкур».

Ҳозиргача фанга маълум бўлган Бобур шеърларининг мукамал қўлёзмаларидан бири Туркия нусхасидир. Котиби ва кўчирилган йили номаълум бўлган бу нусха Холис афанди кутубхонасида сақланаётгани ҳақида турк олими Фуод Кўпрулузода «Миллий татаббуълар мажмуаси» тўпламида хабар қилади. Бу нусхага «Рисолайи волидийа» асарининг Бобур томонидан ўзбек тилига қилинган таржимаси, ўзбек, форс-тожик тилида ёзилган шеърлар тўплами, ўзбек тилида наср ва назм билан битилган бир мактуб, форс тилида ёзилган мактубдан парча, «Аруз рисоласи» асаридан лавҳалар киритилган. Бобур томонидан таржима қилинган «Рисолайи волидийа»нинг хотимасида айтилишича, у муаллиф таҳрир қилган мўтабар қўлёзма нусхадан кўчирилган. Демак, котиб бу таржима асарни кўчиришда Бобур девонининг Рампур нусхасидан фойдаланган.

Хулоса қилиб айтганда, маданий меросимизни излаш, тўплаш ва тадқиқ этиш борасида ҳали тинмай ишлашимиз керак бўлади. Ҳозирча Бобур меросининг чет эллардаги мавжуд қўлёзмаларининг бир қисмигина қўлга киритилди. Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа хорижий мамлакатларнинг китоб хазиналарида сақланаётган қўлёзмаларнинг катта қисми билан танишмоқ, уларни суратга тушириб ватанимизга олиб келмоғимиз зарур.

БУЮК ҚОМУСИЙ АСАР

«Бобурнома» Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг номини бутун жаҳонга танитган қомусий шоҳ асардир. У нафақат ўзбек адабиётида, балки жаҳон адабиёти тарихида ҳам муносиб ўрин эгаллаб келмоқда. «Бобурнома» тарихий-бадий асар сифатида туркий халқлар насрининг илк намуналаридан бири сифатида ҳам катта аҳамият касб этади. Бу асар нодир тарихий манба бўлиши билан бирга, илм-фаннинг турли соҳаларини қамраб олувчи қомусий китоб ҳамдир. Унда Бобур яшаб ижод қилган даврнинг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаёти бадий шаклда ўзининг ёрқин ифодасини топган; воқеалар қизиқарли, равон ва содда тилда баён қилинган. «Бобурнома» ёзувчи хотиротлари, эсдаликларидан ташкил топган. Шу сабабдан унинг асл номини муаллифнинг ўзи «Вақойиънома», яъни «Воқеалар кундалиги» деб атагани бежиз эмас. Чунки бу воқеаларнинг

асосий иштирокчиси ва бош қаҳрамони Бобурнинг ўзи. Ёзувчининг ўзи ҳам бу ҳақда шундай деб ёзади:

*Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдум.
Ҳар ким бу «Вақойиъ»ни ўқур, билгайким,
Не ранжу меҳнату не ғамлар кўрдум.*

Бу асар бошқа манбаларда «Воқеоти Бобурий», «Тузуки Бобурий», «Таворихи Бобурий», «Бобурия» каби номлар билан ҳам юритилади. Кейинчалик эса уни «Бобурнома» дейиш расм бўлиб қолган.

«Бобурнома»нинг яратилиш тарихи ҳақида олимлар турли фикрларни билдиришади. Китобни бир карра варақлаб чиққан ўқувчи бўлажак айрим воқеа ва ҳодисалар олдиндан баён этилганлигига гувоҳ бўлади. Бу эса, асар Бобур ҳаётининг сўнгги йилларида ёзилганлигидан далолат беради. Олимларнинг аксарият қисми «Бобурнома» ёзувчи ҳаётининг охириги йилларида, аниқроғи, 1525–1530 йилларда ёзилган, деган фикрни қўллаб-қувватлайдилар. Асарда 1494–1530 йилларда Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистонда рўй берган тарихий воқеалар Бобур ҳаёти билан чамбарчас боғланган ҳолда баён этилади. «Бобурнома» 12 яшар Бобурнинг отаси Умаршайхнинг вафотидан сўнг Фаргона вилоятига подшо бўлганидан бошланиб, то умрининг охиригача рўй берган воқеа ва ҳодисаларни ўз ичига қамраб олган. Афсуски, бу асар қўлёзмаларининг бизгача етиб келган нусхаларида Бобур хотираларининг 1509–1518, 1521–1524, 1529–1530 йиллардаги воқеалари йўқолган. Лекин шунга қарамай, Бобур кундаликлари ўзининг тузилиши ва гоёвий йўналиши нуқтаи назаридан бир бутун асарлигича сақланиб қолган. «Бобурнома» асосан уч қисмга бўлинган. Биринчи қисмда Бобурнинг Мовароуннаҳрдаги подшолиги билан боғлиқ воқеалар, она замин табиати ва унинг неъматлари, отаси Умаршайхнинг насл-насаби, оилавий ҳаёти, юриш-туришлари, саройдаги мансабдор тарихий шахслар, уларнинг ўрни ва фаолияти, хусусан, илмфан, санъат ҳамда адабиёт намояндалари ҳақида қимматли маълумотлар баён қилинади. Бу даврда Бобур Самарқандни давлатнинг маркази қилишга ҳаракат қилади, шу мақсадда бир неча бор уни ишғол ҳам қилади. Бироқ унинг мақсад ва

ҳаракатлари турли сабабларга кўра амалга ошмайди, шунинг учун Бобур ўзга юртга қараб юзланишга мажбур бўлади. «Бобурнома»нинг Мовароуннаҳр даври тавсифида турли тоифадаги, табақадаги кишиларнинг ҳаёти, шаҳар ва қишлоқларнинг манзараси, наботот ва ҳайвонот олами, обҳавоси, аҳолиси ва уларнинг этногенези, тили, урф-одатлари ҳаётий қилиб тасвирланадики, натижада ўқувчи Бобурнинг донишмандлигига қойил қолади. Муҳими, Бобур ҳақиқатни гапирганида ҳеч кимни аямайди. Ҳар қандай воқеа юз бермасин, ҳар қанча улуғ мартабали ёки мансабдор шахс ҳақида гап бормасин, у воқеа ва ҳодисаларга, кишиларнинг юриш-туришларига, уларнинг инсоний хислатларига ҳаққоний баҳо беради. «Бобурнома»да ёзувчи Фарғона, Андижон, Самарқанд, Тошкент вилоятларидаги шаҳарларнинг тарихи, улар атрофидаги табиатнинг гўзал манзаралари, оқар сув ва чашмалари, умуман она заминни шунчалик жозиба билан тасвирлайдики, булар Бобур иқтидори ва она юртга бўлган кучли муҳаббатининг ҳақиқий инъикосидир.

«Бобурнома»нинг иккинчи қисми Афғонистондаги воқеалар билан боғлиқ. Асарда Бобур қандай қилиб Кобул ва унинг атрофидаги ерларни босиб олгани, афғон қабилаларини бўйсундириб, янги давлат барпо этганлиги тўғрисида эҳтиросларга тўлиб гапирилади. Бобур Афғонистоннинг, айниқса, хушҳаво Кобул манзарасини мароқли ва жозибали бадий тил билан ҳикоя қилар экан, унинг тасвирини турли қизиқарли саргузашт, ривоят ва ўзининг ўткир мушоҳадалари билан яратилган шеърӣ лавҳалар, ранг-баранг бадий воситалар билан безайди. Натижада Бобур эсдаликлари китобхоннинг диққатини ўзига беихтиёр жалб этади ва ўқувчи асарнинг қаҳрамони — Бобур билан биргаликда воқеаларда қатнашаётгандек сезади ўзини. «Бобурнома»нинг юксак бадийлиги ҳам ана шундадир. Масалан, Бобур Кобул вилоятининг аҳолиси ҳақида гапирар экан, уни шундай таърифлайди:

«Мухталиф ақвом Кобул вилоятида бордур. Жулгасида ва тузларида атрок ва аймоқ ва аъробдур. Шаҳрида ва баъзи кентларида сортлардур. Яна баъзи кентларида ва вилоётида пашойи ва парожӣ ва тожик, бараки ва афғондур. Фарбий тоғларида ҳазора ва накдарийлар. Буларнинг орасида баъзи муғулий тил била ҳикоят қилурлар... Ўн бир — ўн икки лафз била Кобул вилоятида талаффуз қилурлар... Мунча

мухталиф ақвом ва муғаййир алфоз маълум эмаским, ҳеч вилоятга бўлғай» («Бобурнома», 189-бет). Бобур Кобул манзарасининг баҳор фаслида мислсиз гўзаллигини тасвирлар экан, унга бўлган муҳаббати, эҳтиросларини қуйидаги мисраларда тўлқинланиб ифода этади:

*Сабзю гуллар била жаннат бўлур Кобул баҳор,
Хосса бу мавсумда Борон ёзисию Гулбаҳор.*

Бу мисралар билан шоир Кобулга бўлган дилдаги муҳаббатини ифодалаган бўлса, унинг вафотидан сўнг хокини Кобулдаги ўзи яратган боғга қўйишларини истаб фарзандларига қолдирган васияти эса Бобур бу шаҳарни нақадар севишининг амалдаги исботидир, деб қарамоқ керак.

Бобурнинг Афғонистондаги ҳаёти ва фаолияти, проф. Б.Валихўжаев таъкидлаганидек, «Бобур сиёсий фаолияти учун яна бошқа, яна катта воқеаларга ўтиш кўприги вазифасини ўтаган. Бу катта воқеа эса, Ҳиндистонни қўлга киритишдан иборат бўлган. Ана шу мақсадга эришиш эса 1519 йилдан қатъий вазифа қилиб қўйилган ва шунга тайёргарлик ишлари кўп йиллар мобайнида режалаштирилган эди».

Бобур ҳаётининг Ҳиндистон даври турли ажойиб ва ғаройиб воқеаларга тўлиб-тошган. Унинг ўзи бу ҳақда шундай деб ёзади: «Ғариб мамлакате воқеъ бўлубтур. Бизнинг вилоятларга боқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозеъ ва вилоёти ва ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғири ва ели барча ўзгача воқеъ бўлубдур» («Бобурнома», 342-бет).

Бобурнинг авлодларга қолдирган бой ва бебаҳо илмий-адабий меросида буюк аждодимизга жаҳоний шуҳрат келтирган асари, шубҳасиз, «Бобурнома»дир.

Маълумки, «Бобурнома» хронологик жиҳатдан тўлиқ эмас, асарда воқеаларни йиллар бўйича баён қилишда қатор узилишлар бор. «Бобурнома»ни француз таржимони Павье де Куртейлнинг тасдиқлашича, йиллар бўйича бундай узилишлар асл нусхада ҳам, форсча таржимада ҳам мавжуд. Булар инглизча таржимада ҳам ўз аксини топган.

«Бобурнома»нинг бу қадар кўп тилларга таржима қилиниши, қайта-қайта нашр этилиши, жаҳон бўйлаб шуҳрат топишига сабаб, тасвирнинг ғоят кенг қамровлиги, XV аср

охири ва XVI аср бошларидаги Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистон тарихи, жўғрофияси, этнографияси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, бу мамлакатларнинг халқлари, уларнинг яшаш тарзи, тили, урф-одатлари ва бошқа жиҳатлари ҳақида ишончли маълумотларга бой қомусий асар экани ҳамда асар муаллифининг билим ва қизиқиш доирасининг беқийёслиги, воқеа-ҳодисаларнинг ростгўйлик билан ҳалол тасвирлангани, тил ва услубининг содда, равон ҳамда ихчамлигидир, десак асло хато бўлмайди.

Маълумки, «Бобурнома» мемуар асардир. Бундай асар, одатда, муаллифнинг давр-замонга, ўтмишга оид хотираларини, кўрган ва эшитганларини маълум тартибга солиб ифода этиши натижасида вужудга келади.

Бу жанрга хос асарларда, айниқса, бўлиб ўтган воқеаларни бирмунча кейин тасвирловчи мемуарларда муайян даражадаги бадиий чизгиларни, тарихий воқеаларни бевоқифа акс эттириш билан бирга, умумлаштириб тасвирлаш хусусиятини ҳам кўриш мумкин. «Бобурнома» ана шундай мураккаб таркибли мемуарлар қаторига киради. Муаллиф узоқ муддат орасида юз берган ижтимоий-сиёсий ва тарихий воқеаларга маълум бир нуқтаи назардан қарайди ва баҳо беради.

У тасодифий ҳодисалар, икир-чикирларни мумкин қадар қаламга олмасликка, асосий воқеаларни танлаш, саралашга катта аҳамият беради, асарнинг бадиий ифода кучини оширишга ҳаракат қилади. Лекин асарда воқеалар хронологик тартибда баён қилингани ва унда XV аср охири – XVI аср бошларидаги Ўрта Осиё, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистонда юз берган ижтимоий-сиёсий ҳодисалар тасвирлангани учун у бошдан-оёқ тарихий хусусият касб этади.

Бу асарда теурий ҳукмдорларнинг ўзаро уруш-талашлар оқибатида бирин-кетин мағлубиятга учраши, жумладан, Абусаъид мирзо вафотидан кейин унинг ўғиллари (Умаршайх, Султон Аҳмад, Султон Маҳмуд ва бошқалар) ўртасида чиққан жанжаллар, Бобур ва унинг амакиваччалари, бекларнинг ўғиллари орасидаги низолар, теурийлар билан Шайбонийхон ўртасида Мовароуннаҳр учун олиб борилган қонли курашлар, айрим ноқобил ҳукмдорлар саройидаги айш-ишрат, фитналар, шунингдек, Бобур томонидан Афғонистон ва Ҳиндистоннинг эгалланиши, ҳинд, афғон қабилаларининг қаршилиги ва уларнинг бостирилиши – бар-

часи ҳаққоний тарзда, ўша замонга хос жимжимадор ва баландпарвоз тасвир услубидан фарқли ўлароқ, гоят гўзал, жонли йўсинда ҳикоя қилинади.

Бобурнинг ўзи бу ҳақда шундай дейди: «Чун бу тарихда андоқ илтизом қилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеъини таҳрир этилгай».

Маълумотларнинг кўплиги, аниқ ва тўлалиги, тарихий воқеаларнинг ростгўйлик билан баён этилиши, хронологик изчиллик, ифоданинг соддалиги ва равонлиги «Бобурнома»нинг тарихий манба сифатидаги афзалликлари ва жозибасини янада оширади. Бу жиҳатдан у кўпгина Шарқ тарихчиларининг китобларидан устун туради.

Маълумки, Шарқ муаррихларининг аксарият китобларида тарихий далиллар афсона ва ривоятлар билан боғланиб кетади, қаламга олинаётган воқеалар муаллифнинг подшо ва ҳукмдорларга бўлган муносабатидан келиб чиқиб тасвирланади, бировларни атайлаб мақтаб кўкка кўтариш, бошқа бировларни эса камситиб ерга уриш тамойили ҳам устунлик қилади. «Бобурнома»да эса бундай бирёқлама қарашларни кўрмаймиз, аксинча, унда ижтимоий-сиёсий воқеалар холис ва изчил тасвирлангани туфайли ўша даврдаги ҳоким табақаларнинг фазилат ва камчиликлари ҳам аниқ-равшан акс этади ва шарқ феодализмнинг ўзига хос айрим хусусиятлари яққол намоён бўлади. Буларнинг барчаси «Бобурнома»ни аниқ тарихий далилларга бой бўлган беқиёс бир тарихий асар деб айтишга асос беради, унинг муаллифи эса, аввало, билим ва тафаккур доираси жуда кенг бўлган аллома шахс сифатида гавдаланади.

«Бобурнома» фақат тарихий асар эмас. Унда ўша даврдаги бир қатор фанлар (жўғрофия, наботот, ҳайвонот, этнография, ҳарбий усул ва бошқалар)нинг илмий ютуқлари ҳам ўз ифодасини топган. Бобур тоғ ва даралар, кўл ва дарёлар, хилма-хил ўсимликлар, ҳайвонлар, турли ҳудуд ва минтақаларнинг ер ости ва ер усти бойликлари, у ерларда яшайдиган халқларнинг урф-одати, тили, адабиёти ва санъати, айрим сўзларнинг келиб чиқиши каби масалалар билан ҳам астойдил қизиқади. Муаллиф буларнинг ҳаммасини эринмай кузатади, ўрганади, турли касбдаги кишилардан маълумотлар тўплайди.

«Бобурнома»да мамлакат ва ўлкалар, шаҳар-қишлоқларнинг сиёсий тарихи билан бирга, табиати, хўжалиги,

илм-фани, маданияти ва бошқа жиҳатлари ҳам мукамал тасвирланади. Масалан, муаллиф Кобул вилоятини тасвирлар экан, унинг жўғрофий ўрни, чегаралари, яйловлари, ўсимлик ва мевалари, дарё ҳамда кўллари, халқи, унинг касб-кори, урф-одати, тили, савдо-сотик ишлари ва бошқалар ҳақида батафсил ва қимматли маълумотлар беради.

«Бобурнома»да ана шундай хилма-хил маълумотлар шу даражада кўп учрайдики, илм-фаннинг деярли барча соҳаларидаги мутахассислар бу асардан баҳраманд бўла олади. Бу далилларнинг ҳаққонийлиги туфайли тарихчи ўша даврдаги Ўрта Осиё, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон тарихига тегишли муҳим маълумотларга эга бўлса, табиатшунослар мазкур ўлкаларнинг топографияси, иқтисодий жўғрофиясига оид янгиликларга, ҳайвонот олами билан шуғулланувчилар эса шу мамлакатлардаги ҳайвонот оламига тааллуқли билим ва тасаввурларга эга бўлади, ўсимликшунослар ўсимликлар дунёси билан танишади, этнограф олимлар шу жойларда яшайдиган турли халқларнинг турмуш тарзи, урф-одатларига доир қизиқарли тафсилотларга дуч келади, тилшунослар ўзбек адабий тилининг шу даврдаги аҳволини, адабиётшунослар эса шу давр адабий муҳитини тасаввур қила олади.

Ўзининг ана шу фазилатлари билан «Бобурнома» узоқ замонлардан бери бутун дунёда кўплаб соҳа олимларининг диққат-эътиборини жалб қилиб келди ва улар томонидан юксак баҳоланди.

«Бобурнома»ни фарб тилларига таржима қилган Ж.Лейден, В.Эрскин, Павье де Куртейл, Уайт Кинг ва бошқалар бу мумтоз китобга асосан тарих асари сифатида ёндашиб, ўз таржималарига ёзган сўз боши ва изоҳларида уни XV аср охири ва XVI аср бошларида Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистонда юз берган ижтимоий-сиёсий воқеаларни аниқ тасвирловчи тарихий ҳужжат, ана шу ҳудудларнинг жўғрофияси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, этнографияси ҳақида ишончли маълумот берувчи манба деб баҳолаганлар. Шунингдек, Лейн Пуул, Эдуард Ҳолден, Эльфинстон, Ҳерман Вамбери, Н.И.Веселовский, В.В.Бартольд ва бошқа тарихчилар ҳам асарнинг умумий мазмуни ҳақида фикр юритиш билан бирга, муаллифнинг ҳаёти ва шахсияти ҳақида ўз қараш ва мулоҳазаларини баён қилганлар.

Уларнинг ҳаммаси Бобурнинг инсоний фазилатларини, чунончи, унинг йирик лашкарбоши, ҳар қандай қийинчиликдан қўрқмайдиган саркарда, илм-фан ва санъатни севадиган, ижод аҳлини қадрловчи олийжаноб шахс эканини яқдиллик билан таъкидлайдилар. Улар «Бобурнома»нинг айрим хусусиятлари, Бобурнинг замондошлари ҳақида ҳам ўз фикрларини баён қиладилар. Масалан, инглиз тарихчиси Лейн Пуул шундай ёзади: *«Унинг мемуарлари бир аскарнинг ҳарбий юриш ва чекинишлари ҳақидаги оддий кундалик дафтар эмас; бу хотираларда Шарқ адабиётини жуда яхши билган, нозик ва билимдон кузатувчи, одамларни синчиклаб ўрганадиган, улар ҳақида холис ва одил фикр юрита оладиган мутаассир қалб эгасининг дунё ҳақидаги шахсий таассуротлари ва нозик фикрлари берилган.*

Унинг ўз қиёфасини чизишдаги самимийлиги, фазилат ва нуқсонларини ҳам мардона тасвирлаши, очиққўнгилиги, ҳаққонийлиги ва ажойиб ҳазилкашлик туйғулари бу гўзал хотираларнинг эътибори ва аҳамиятини янада оширади».

Инглиз тарихчиси Эльфинстон эса ўз фикрини шундай ифода этади: *«Бу хотираларда буюк туркий подшонинг ҳаёти батафсил тасвирланган, унинг шахсий ҳис-туйғулари ҳар қандай муболаға ва пардалашлардан холи. Унинг услуги оддий ва мардона, шунингдек, жонли ва образли. У ўз замондошларининг қиёфалари, урф-одатлари ва интилишларини, қилиқларини ойнадек равшан тасвирлайди.*

Шу жиҳатдан бу асар Осийёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир. Бобур ҳарбий одамнинг ташқи кўриниши, кийимини, таъби ва одатларини ифода қилади, мамлакатларни, уларнинг иқлими, табиати, хўжалиги, санъат ва ҳунармандчилик намуналарини тасвирлаб беради. Лекин муаллифнинг ёрқин характери асарга энг кўп жозиба бағишлайди».

Бошқа бир ўринда у яна шундай дейди: *«Бобур гавдалантирган ҳар қайси шахснинг ташқи қиёфаси, кийими, қилиғи ва завқи шундай батафсил ва ҳаққоний тасвирланганки, уни ўқиганда, биз гўёки шу одамлар орасида яшагандай бўламиз ва уларнинг сиймоси билан бирга характерини ҳам билиб оламиз».*

Машҳур венгер шарқшунос олими Ҳерман Вамбери бу асарни «Шарқ Цезарининг шарҳлари» деб баҳолайди. «Бо-

бурнома»нинг инглиз тилига биринчи таржимасини амалга оширган Вильям Эрскин, француз таржимони Павье де Куртейл, тарихчи Эдуард Ҳолден ва бошқалар Бобур характери ва хусусиятларининг энг муҳим нуқталарини тўғри ёритганлар.

Булар орасида Павье де Куртейл томонидан берилган таъриф айниқса характерлидир: *«Ҳар қандай синовга бардош бера олувчи, ирода ва матонатни ўзида мужассамлаштирган бу зот ўзида ҳарбий ҳийла ва жасоратни уйғунлаштира олар, зарур бўлганда жазолашга ҳам ва афв этишга ҳам қодир эди; у истеъдодли ҳарбий арбоб ва ишнинг кўзини биладиган, қўшинларни моҳирлик билан бошқара оладиган, уларнинг ишончини қозона олган саркарда эди...*

Эҳтиёткор давлат арбоби бўлатуриб, у ҳар қандай майда нарсага ҳам эътибор берар эди. Бу шоҳ фақат фотиҳ бўлибгина қолмай, яратувчи-бунёдкор ҳам эди. Авлодлари орасида Султон Акбар ва Аврангзебдек унинг ўзи каби мумтоз зотлар кам учрайди.

Маълумки, бундай ақл-заковат соҳиби ҳаётда ашаддийлик, кескинликни рад этади. Шу боис Бобур ўзининг дабдалардан холи, оддий ҳаёти билан турли кишиларни ўзига жалб қилган. Ҳазил-мутуйибани ёқтирадиган ва бошқаларнинг ҳазилини ҳам кўтарадиган, иқтидор ва қобилият эгаларини қадрлайдиган, назм ва мусиқани юракдан севадиган, барча истеъдодли инсонларга, уларнинг ким бўлишидан қатъи назар, илтифот билан қарайдиган Бобур ўз атрофига энг яхши одамларни тўплашга муваффақ бўлди ва кўпчиликнинг юксак ҳурмат-эҳтиромини қозонди».

Вильям Эрскин эса Бобурнинг шахси ҳақида гапирар экан, *«саховати ва мардлиги, истеъдоди, илм-фан ва санъатга муҳаббати ва улар билан муваффақиятли шуғулланиши жиҳатидан Осиёдаги подшолар орасида Бобурга тенг келадиган биронта подшо топилмайди»*, дейди.

Инглиз тарихчиси Эдуард Ҳолден Бобурни лашкарбоши, арбоб ва адабиётчи сифатида Цезарь билан бир қаторга қўйса, жозибадор характери жиҳатидан Рим ҳукмдоридан ҳам юқори турувчи деб билади ва *«Унинг манглайига юксак фазилатли инсон деб битиб қўйилган»*, дейди.

Шундай қилиб, XIX асрдаёқ Фарб ва рус олимлари «Бобурнома»ни кўплаб илм-фан соҳалари учун қимматли маълумотлар берувчи энг ишончли манба, том маънодаги қому-

сий асар деб баҳоладилар, уни қайта-қайта таржима қилиб, нашр этдилар.

Шу билан бирга, «Бобурнома» юқорида айтиб ўтганимиздек, ажойиб насрий асар, ўзбек бадиий адабиётининг нодир ёдгорлиги ҳам ҳисобланади. «Бобурнома»нинг асосий тасвир мавзуи тарихий воқеалардир. Бироқ, Бобур воқеаларни шунчаки санаб ўтиш ёки улар ҳақида маълумот бериш билан чекланиб қолмайди. У тарихий воқеалар манзарасини, тарихий шахсларнинг ташқи ва ички қиёфасини моҳирона тасвирлаб, ёрқин ва ажойиб табиат лавҳаларини бетакрор бўёқлар билан ифодалаб беради. Шунингдек, муаллиф мароқли ва жозибали бадиий услуб билан турли саргузаштларни, ривоят ва латифаларни ҳикоя қилади, халқ ҳажвиёти, мақоллари ва таъбирлари, шеърӣ парчалар билан ўз асарини безайди. У турли хилдаги бадиий услуб ва тил воситаларидан ўринли фойдаланади.

«Бобурнома»даги воқеалар турли вазиятларда ва зиддиятлар орқали ривожланиб боради. Улар бир-бири билан ана шу воқеаларда бевосита иштирок этган Бобур сиймоси орқали боғланади, ўзига хос кульминация ва ечим касб этади. Мана шу хусусиятлари билан «Бобурнома» китобхонни завқ ва ҳаяжонга солади, уни ўзига бутунлай мафтун этади.

Чиндан ҳам, академик В.В.Бартольд айтганидек, «Бобурнома» фақат сиёсий курашлар ҳужжатигина бўлиб қолмай, XV асрдаёқ ҳаққоний равишда туркий насрнинг мумтоз реалистик намунаси деб танилган ёдгорликдир.

Бобур ўз ҳаётида учраган воқеаларни изчиллик билан тасвирлар экан, Фарғона, Мовароуннаҳр ва Хуросонда XV аср охири ва XVI аср бошларида яшаган йирик давлат арбоблари, теурий ҳукмдорлар, бек ва амалдорлар, адиблар, шоирлар, мусаввир ва хаттотлар, кўплаб ўз замондошларининг ташқи қиёфалари, хатти-ҳаракатлари, феъл-атворини, иш ва амалларининг муҳим ҳамда алоҳида хусусиятларини, уларнинг жамият ҳаётида тутган мавқеини ҳам батафсил акс эттиради.

Лекин, у ўз сиймоси ва хулқ-атворининг белгиларини, бошқаларники каби, бирор ўринда ҳам бирма-бир санаб кўрсатмайди. Биз Бобурни асарда тасвирланган барча воқеаларнинг фаол иштирокчиси сифатида учратамиз. У баъзан жанглар гирдобиди, баъзан узоқ давом этган сарсон-саргар-

донликларга тўла юришларда, баъзан ижод огушида, адабий суҳбатларда, баъзан базмлар ва кайфу сафо мажлисла-рида, ёр-дўстлари билан ўтказилган хушчақчақ ҳазил-му-тойибага бой ўтиришларда, ов маҳалида, баъзан бинокор-лар, тошйўнарлар билан суҳбатда, шунингдек, бошқа турли-туман ҳолатларда кўзга ташланади. Буларнинг барча-сида у ўзининг ғалабалари, мағлубиятлари, ютуқ ва кам-чиликлари, донолик ҳамда хато-янглишлари, кураш ва фа-роғатлари, шодлик ва изтироблари, мардлик, қувноқлик, умидсизлик кайфиятлари билан намоён бўлади.

Бобур сиймосини белгилайдиган хусусиятлар орасида унинг теурийлар салтанатини сақлаб қолиш, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустақкам давлат тузишга бўлган саъй-ҳаракатлари алоҳида кўзга ташланади. Бу курашларда у мард ва жасоратли, узоқни кўзлайдиган арбоб ва моҳир саркарда сифатида кўринади.

Бобур ёшлигидан қўлига қилич олишга мажбур бўлиб, ҳарбий санъатни ҳаётнинг машаққатли мактабидан ўргана-ди ва уни мукамал эгаллайди. У жангларда ўзининг бо-тирлиги ва матонати билан атрофидагиларга шахсан намуна кўрсатади, жангчиларни ғалабага руҳлантиради. Қиш кун-ларидан бирида бўлган жангни тасвирлар экан, шундай ёзади: «Муҳаммад Али Мубашширбек менинг янги риоят қилгон бекларимдин эди, хейли мардона ва қобили риоят, яхши йигит эди, жибаси йўқ илгаррак шоҳ солгон йўлға мута-важжиҳ бўлди, биқинига ўқладилар, ўшул замон жон тас-лим қилди. Илдам келиб эди. Аксарнинг жибаси йўқ эди. Бир-икки ўқ ўтуб-ўтуб тушти. Аҳмад Юсуфбек изтироблар қилиб, ҳар замон айтадурким, яланғоч мундоқ кириб бора-сиз, икки-уч ўқни кўрдумким, бошингиздин ўтти. Мен де-димким, сиз мардона бўлунг, менинг бошимдин мундоқ-лар хейли ўтубтур».

Айтиб ўтилганидек, Бобур жасур саркарда бўлган. У ҳатто икки-уч киши билан кўп сонли душманга қарши жангга кириб ғалаба қилган пайтлари ҳам бўлган. Ўз навкарларига доимо ғамхўрлик кўрсатиши, оддий жангчидай барча ма-шаққат ва уқубатларни улар билан бирга тортиши, аксари-ят пиёда юриши, тоғу тош ошиб, сув кечиб, сафар қийин-чиликларига шерик бўлиши, қаҳратон совуқлар ва жазира-ма иссиқ азобларини бирга тортиши сабабли Бобур жангчилар ўртасида катта ҳурматга сазовор бўлади, улар-

нинг ишончини қозонади ва қўшинда мустаҳкам интизом ўрнатишга эришади. У халққа зулм қилувчи, талончилик билан шуғулланувчи бек ва навкарларни аёвсиз жазолайди.

Ҳижрий 902 (милодий 1496—1497) йил воқеаларини баён қилар экан, у шундай деб ёзади: «Ём навоҳисиди эканда шаҳрдин қалин эл бозори ва ғайри бозори чиқиб, ўрду бозорда бўлуб, суд ва савдо қилурлар эди. Бир намози дигар ғавғойи оми бўлуб, бу мусулмонлар тамом толонға бордилар. Черик забти бу мартабада эдиким, фармон бўлди-ким, жамиъ элнинг жиҳотини ҳеч ким сахламай тамом ёндура бергайлар. Тонгласи бир пахра бўлмайдур эдиким, ип учи, игна синугича нима черик илгида қолмади, борчасини эгаларига ёндура бердилар».

Бобур ўз қўшинида ана шундай қаттиқ интизом ўрнатган эди.

Ёки бошқа ўринда Афғонистондаги Оқсарой ўлангидаги воқеани тасвирлар экан, шундай ҳикоя қилади: «Бу юрттин кўчуб, Қорабоғ ёнидаги Оқсарой ўлангига тушулди. Хисравшоҳнинг эл куни зулм ва бесарлиққа ўрғанган эл элга зулм қила бошладилар. Охир Сайдим Али дарбоннинг бир ўбдон навкари бировнинг бир кўза ёғини тортиб олган учун эшикка келтуруб таёқлаттим, таёқ остида-ўқ жони чиқди. Эл бу сиёсаттин тамом босилдилар».

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бобур Ҳиндистонда оз вақт ҳукмдор бўлиб турган бўлса-да, талай ишларни амалга оширишга муваффақ бўлади. У мусулмон бўлмаган аҳолидан олинадиган тамга солиғини бекор қилади. Фазна ва Афғонистоннинг бир қанча вилоятларидаги сув иншоотларини тузаттиради. Кобул, Деҳли, Агра шаҳарларида ҳамда Жамна дарёси ёқаларида катта қурилиш ишларини олиб боради. Бу ҳақда Бобурнинг ўзи шундай ёзади: «Доим хотирға етар эрдиким, Ҳиндустоннинг бир улуғ айби будурким, оқар суви йўқтур. Ҳар ерда ўлтурушлуқ бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тарҳлиқ ва сиёқлиқ ерлар ясаса бўлур. Ограга келгандин бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатқа Жўн сувидин ўтуб, боғ ерларини мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз кароҳат ва нохушлуқ била андин убур эттук. Бу ернинг макруҳлуғи ва нохушлиғидин чорбоғ хаёли хотирдин чиқти. Мундин ўзга мундоқ ёвуқ ер Ограда чун йўқ эди, неча кундин сўнг чун зарур бўлуб, бу ерга-ўқ илик қўюлди. Ул улуғ чоҳким,

ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди. Яна бу парча ерким, амбули дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улуг ҳавз ва саҳне бўлди.

Андин сўнг тош иморат олидағи ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндта тавр тарроҳлиқлар ва сиёқлиқ боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гўшада мақбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настанранлар мураттаб ва мукамал бўлди».

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, у бундай ишларни Афғонистон ва Ҳиндистоннинг кўпгина жойларида амалга оширган.

Маълумки, Бобур комил мусулмон, ғозийлик унвони ни олган одил подшо эди. Шу боис у бир қатор хурофий ақида, ёлғон расм-русумларга асло ишонмайди, уларни аёвсиз фош этади. Фазна вилояти ҳақида гапирар экан, бир ўринда шундай дейди: «Китобларда битибтурларким, Фазнида бир чашма бордурким, агар нажосат ва қозуротни бу чашмага солсалар, ўшул замон тўлгоқ ва тўфон ва ёғин ва чопғун бўлур. Яна бир тарихда кўрулбтурким, ройи ҳинд Сабуктегинни Фазнида мухосара қилғонда Сабуктегин буюрурким, бу чашмага нажосат била қозурот солурлар. Тўлгоқ ва тўфон ва ёғин ва чопғун бўлур. Бу ҳийла била ул ғанимни дафъ қилур. Мен Фазнида ҳар неча тажассус қилдим, бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади».

«Бобурнома»да жуда кўп тарихий шахслар (темурий ҳукмдорлар, ҳарбий амалдорлар, илм-фан ва санъат намояндлари) ва бошқаларнинг шакл-шамойиллари, руҳиятлари моҳирона чизилган, уларнинг хатти-ҳаракатлари, фаолиятлари баёни орқали шахсий хусусиятлари очиб берилган. Тарихий шахсларнинг қиёфалари ва фазилатларини ёритганда муаллиф уларга нисбатан ҳаққоний муносабатда бўлишга, уларнинг яшаш тарзи ва шароитидан келиб чиқиб, феъл-атворларининг энг муҳим жиҳатларини мумкин қадар аниқ ва ихчам ибораларда, лўнда ифодалашга ҳаракат қилади.

У ўз отаси Умаршайх мирзонинг қиёфасини шундай тасвирлайди: «Паст бўйлуқ, тегирма соқоллиқ кўба юзлуқ танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоғким, боғ боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағондин сўнг ўзини кўя берса, бисёр бўлур эдиким, боғлари узулур эди. Киймакта ва емакта бетакаллуф эди,

дасторни дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечин чирмаб, алоқа кўяр эдилар. Ёзлар гайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди».

Бу тасвирда Умаршайх мирзо қиёфасининг барча асосий белгилари – кийимни қандай кийишидан тортиб, айрим фазилатларига қадар қамраб олинган. Бу ўриндаги чизгилар кичик бир вилоят ҳукмдорининг ҳар қандай дабдаба ва ҳашаматлардан холи бўлган оддий ҳаётини, содда ва самимий қилиқларини акс эттиради. Умаршайхга хос айрим хусусиятлар унга берилган таърифларда ҳам учрайди: «Таъби назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди... Ўқни ўрта чоғлиқ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмоғон йўқтур...

Чун Умаршайх мирзо баланд ҳимматлиқ ва улуғ доиялиқ подшо эрди, ҳамиша мулкгирлик дағдағаси бор эрди. Неча навбат Самарқанд устига черик торгити, баъзи маҳал шикаст топти, баъзи маҳал бемурод ёнди... Мулкгирлик дағдағаси жиҳатидин хили ярашлар урушқа ва дўстлуқлар душманлиққа мубаддал бўлур эди».

Бу сатрларда мазкур шахс феъл-атворининг энг муҳим томонлари – зукколиги, ҳиммати баландлиги, барча темурий ҳукмдорлар каби ҳарбий юришларга қизиқиши ҳаққоний акс этган.

Бобур баъзан бирон одамнинг ахлоқ ва атворини ёритишда воқеа ичида воқеа келтириш усулидан ҳам фойдаланади. У Умаршайхни «адолатли ва саховатли киши эди» деб кўяқолмайди, балки бу ҳақда китобхоннинг ўзи ҳам ҳукм чиқариши учун воқеий бир лавҳани келтиради: «Адолати бу мартабада эдики, Хитой корвони келадурганда Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг ўйлуқ корвонни андоғ қор бостиким, икки киши қутулди. Хабар топиб муҳассислар йибориб, корвоннинг жамиъ жиҳотини забт қилди. Ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эрди, бовужуди эҳтиёт сахлаб, бир-икки йилдин сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуруб, молларини солим топшурди.»

Тарихий шахслар сиймосини, уларнинг шакл ва шаймоилини мукамал ёритиш, айрим хатти-ҳаракатларини воқеалар жараёнида акс эттириш усули Ҳусайн Бойқаро шахсининг талқинида ҳам яққол кўринади. Асарда адиб ва ҳукмдор Ҳусайн Бойқаро сиймоси шундай чизилади: «Қийиқ кўзлук, шер андом бўйлуқ киши эди. Белидин қуйи инчка

эди. Бовужудким, улуг ёш яшаб, оқ сақоллиқ бўлиб эди, хушранг, қизил яшил абришимни кияр эди. Қора қўзи бўрк кияр эди ё қалпоқ. Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси намоён чирмон чирмаб, қарқара ўтагаси санчиб, намозга борур эди».

Маълумки, Ҳусайн Бойқаро теурий ҳукмдорлар ичида салтанат тахтида узоқ ўтирган подшолардан бири эди. У ҳукмронлик қилган (1469–1506) даврда Хуросон, айниқса, унинг пойтахти Ҳирот шаҳри, Бобур тили билан айтганда, бирга ўн, балки йигирма баробар тараққий қилган эди. Ҳирот фақат ўзининг бойлиги ва ободлиги билангина эмас, биринчи галда Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомийнинг саъй-ҳаракатлари натижасида, маданий марказ сифатида ҳам шуҳрат қозонган эди. Бу ерда адабиёт, санъат, илм-фан ривож топган, замонасининг истеъдодли шоирлари, олим ва хаттотлари, мусаввирлари, санъаткорлари ўз ижодий ишлари билан шаҳар гўзаллигига гўзаллик қўшган эди. Бундай илму ҳунар соҳиблари даврасида, дабдабали саройлар, ҳашаматли кошоналарда яшаган Ҳусайн Бойқаронинг диди, завқи ҳам зариф ва нозик эди. Буларнинг барчаси подшо табиатидаги мағрурлик ва манманлик кайфиятларини ҳам юзага келтирган эди. Муаллиф Бойқаронинг атрофини ўраган муҳитдан келиб чиқадиган ана шу хусусиятларни унга хос бўлган айрим чизгилар орқали кўрсатишга муваффақ бўлган.

Албатта, Ҳусайн Бойқаронинг шахсияти ва фаолиятига турлича баҳо бериш мумкин. Бобур бу мураккаб шахсни таърифлар экан, унинг фаолиятини ҳар томонлама изоҳлашга, жамият ҳаёти учун фойдали бўлган ижобий томонларини ҳам, камчиликларини ҳам холисона кўрсатишга интилади.

«Табъи назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси «Ҳусайний» эди. Баъзи байтлари ёмон эмастур, вале мирзонинг девони тамом бир вазндадур, бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуг подшо эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товуқ ҳам урушқа солур эди».

Шуни ҳам айтиш керакки, XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросон ва унинг пойтахти Ҳирот шаҳрининг адабий-маданий марказ сифатида ривожланиши ва тараққий эти-

шида, бу ерда кўплаб шоир, олим ва санъаткорларнинг тўпланиб, фаннинг турли соҳаларида илмий-ижодий ишлар билан шуғулланиши учун тегишли шарт-шароит яратиб беришда Жомий ва Навоий қанчалик катта ўрин тутган бўлса, мамлакат ҳукмдори сифатида Бойқаро ҳам катта ишлар қилган. Бобур бу ҳақда фикр юритар экан, ўзига хос юксалиш мавжуд бўлган ана шу давр ҳаётини ёрқин тасвирлайди ва Бойқарога нисбатан муносабатини очиқ баён этади.

«Султон Ҳусайн мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳири шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай».

Умуман, «Бобурнома»да XV аср охири – XVI аср бошларида ҳукмрон мавқени эгаллаган, бирон давлат ёки мулк тепасида турган теурий ҳукмдорлар ўзининг хилма-хил кўринишлари билан тасвир этилган. Бобур уларнинг ташқи сурат ва хулқ-атворини моҳир рассомга хос санъаткорлик билан тасвирлай олган.

Академик Воҳид Зоҳидов таъкидлаганидек, «бу сурат чизиклари шундай тасвир этилганки, улар мазкур сиймонинг ички моҳиятига мос келади, унинг атворини очишга, тушунишга ёрдам беради».

«Бобурнома»да Ҳасан Яъқуббек, Узун Ҳасан, Али Дўст Тағойи, Аҳмад Танбал, Боқи Чағониёний, Хисравшоҳ каби ҳарбий амалдорлар, Абдул Али тархон, Боқи тархон ва бошқа арбоблар фаолияти, айниқса кенг тасвирланган.

Ана шундай ҳарбий амалдорлардан бири ўша даврнинг мустабид ҳукмдори Хисравшоҳдир. Муаллиф бу шахснинг ахлоқи ва хусусиятлари, айрим хатти-ҳаракатлари ҳақида шундай дейди: «Султон Маҳмуд мирзодин сўнг ўғлонларининг замонида худ асру кўп улғойиб эди. Навқари йигирма мингга ёвушиб эди. Агарчи намоз қилур эди ва таомда парҳиз қилур эди, вале тийра ва фосиқ эди, гавдан ва бефаҳм ва бевафо ва ҳаромнамак киши эди. Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстурғон валинеъматзодасини кўр қилди. Яна бирини ўлтурди. Тенгри қошида осий ва халқ олдида мардуд бўлубдур. Домани қиёматгача лаънат ва нафрин сазовори бўлди. Бу ўтар дунё учун мундоқ ёмон ишлар қилди ва мундоқ бисёр маъмур вилоят ва мунча қалин яроқлик нав-

кар била, бир мокиён била ҳам тутушмади. Бу тарихда зикри келгусидур».

Хисравшоҳнинг золимлиги, фақшгўйлиги, халқ бошига келтирган моддий ва маънавий кулфатлари сон-саноксиздир. Муаллиф уларнинг ҳаммасини бирма-бир кўрсатмайди, балки улардан энг муҳимини, шу билан бирга, тасвирланаётган шахснинг бутун ярамас хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган энг авж нуқтасини тасвирлайди.

«Ҳисор эли, алалхусус, Хисравшоҳга тааллуқ эл ҳамиша шурб за зиноға машғул эдилар. Бу мартабадаким, Хисравшоҳнинг навкарларидин биров бир кишининг хотунини тортиб элтар, бу хотуннинг эри Хисравшоҳга келиб додхоқлик қилур, жавоб берурким, неча йил сенинг била эди, неча кун анинг била бўлсун».

«Бобурнома»да фақат ҳарбий амалдорлар, тирик мулк эгалари ва бошқа синф вакилларигина тасвирланиб қолмасдан, XV аср охири ва XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаб ижод этган шоирлар, мусаввирлар ва илм-фан, маданият намояндалари ҳам тасвирланган.

Жумладан, Мир Сарбараҳна ҳақида гапирар экан, Бобур тўғридан-тўғри шундай дейди: «Амир Ҳамза қиссасининг муқобаласида умри зойиъ қилиб, узун-узоқ ёлғон қисса боғлабтур; бу амр муҳолифи таъб ва ақлдор».

Бобур XV асрда ўз ижоди билан форс-тожик адабиёти тараққиётига муносиб ҳисса қўшган, Хуросон ва унинг пойтахти Ҳиротдаги адабий-маданий ҳаётнинг ривожига катта мавқега эга бўлган Абдураҳмон Жомийга юксак баҳо беради: «Бу жумладин бир Мавлоно Абдураҳмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеъри худ маълумдур. Муллонинг жаноби андин олийроқдурким, таърифқа эҳтиёжи бўлғай. Ғояташ хотирға кечтиким, бу муҳаққар ажзода таяммуни ва табаррук жиҳатидин аларнинг отлари мазкур ва шаммайи сифатларидин мастур бўлғай».

«Шуъародин бу жамъининг ҳам саромаду сардафтари Мавлоно Абдураҳмон Жомий эди».

Бобур, айниқса, ўзбек мумтоз адабиётининг фаҳри, ўз ижоди ва илмий-адабий фаолияти билан жаҳон адабиёти хазинасига улкан ҳисса қўшган буюк Алишер Навоий ҳақида завқ-шавқ билан сўзлайди: «Яна Алишербек Навоий эди,

беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммактаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур... Алишербекнинг мижози нозуклук била машҳурдур. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозик мизож экандур.

Алишербек назирини йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва ҳўб айтқон эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши «Хамса» жавобида, яна бир «Мантиқ ут-тайр» вазнида «Лисон ут-тайр» отлиқ. Тўрт ғазалиёт девони тартиб қилибтур: «Фаройиб ус-сигар», «Наводир уш-шабоб», «Бадойиъ ул-васат», «Фавоид ул-кибар» отлиқ. Яхши рубоиёти ҳам бор».

Бобур ижодкорлар ҳақида гапирганда, таърифлаганда уларнинг адабиёт ва санъатни ривожлантиришига қўшган ҳиссасини, бу соҳадаги маҳоратини, маданий тараққиёт йўлидаги хизматларини ёритишга ҳаракат қилади ва шоир ёки адибга ана шу нуқтадан туриб баҳо беради. Муаллиф ўзи тавсифлаётган қалам аҳли ҳақида гап кетганда, уларнинг ижодига хос бўлган энг муҳим томонларни очишга интилади.

Бобур бу даврда яшаган машҳур мусаввирлар ижодига таъриф берганда ҳам уларнинг санъатидаги асосий сифатларни акс эттиришга ҳаракат қилади. У ўз даврининг номдор мусаввири Камолиддин Беҳзоднинг маҳорати ҳақида ҳаяжон билан гапиради: «Мусаввирлардин Беҳзод эди, мусаввирлиқ ишини бисёр нозук қилди. Вале сақолсиз элнинг чехрасини ёмон очадур. Фабабини кўп улуғ тортадур. Сақоллиқ кишини яхши чехракушойлиқ қиладур».

Бу ерда муаллиф Беҳзоднинг мусаввирлик маҳоратидаги нозикликни, соқоллик кишиларни тасвирлашдаги маҳоратини юксак баҳолаш билан бирга, унинг камчилик томонини ҳам кўрсатиб ўтади. Бу билан буюк мусаввир ижодига ҳолисона баҳо берилади.

Буюк ўзбек шоири Алишер Навоий ўз даврининг меценати, XV аср иккинчи ярмида Ҳиротда яшаб, ижод этган фан, адабиёт ва санъат намояндаларининг улкан ҳомийси эди. Ҳирот миниатюра санъати мактабига асос солган Шарқнинг гениал мусаввири Камолиддин Беҳзод ҳам Алишер Навоий ҳомийлигида тарбия топган улуғ зотлардан биридир. Беҳзод ва унинг шогирдлари (Қосим Али, Мирак Наққош, Дўст Муҳаммад, Шоҳ Музаффар ва бошқалар) ижо-

дида юксак босқичга кўтарилган миниатюра санъати, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги 1506 йилда мағлубиятга учрагач, унинг кейинги эволюцияси Ўрта Осиё, Эрон ва Ҳиндистонда давом этади. XVI асрда Ўрта Осиёнинг қатор шаҳарларида бадий қўлёзма ва миниатюра санъатининг янги мактаблари пайдо бўла бошладиким, уларда Беҳзод яратган Ҳирот мактабининг энг илгор анъаналари маҳаллий санъаткорлар маҳорати билан бойитилган ҳолда янги мазмун, янгича сайқал касб этади.

Эрон ва Ўрта Осиё халқлари санъатининг Ҳиндистон санъатига баракали ижобий таъсири ўзининг ажойиб самараларини берди. Хусусан, бобурийлар даври ҳинд миниатюраси темурийлар, сафавийлар ва Ўрта Осиё мактаблари билан маҳаллий ҳинд мактаблари анъаналарининг ижодий синтези сифатида туғилди.

Бобурнинг ўгли Ҳумоюн Ҳиндистондаги галаёнлар пайтида сафавийлар сулоласидан бўлган шоҳ Таҳмасп томонидан самимият билан кутиб олинади ва у бир қанча вақт Қазвин ва Табризда истиқомат қилади. Ҳумоюн Табризда бўлган пайтида расм санъати билан жуда қизиқади, Беҳзод шогирдларининг буюк ва ҳайратомуз асарлари уни мафтун этади. Шоҳ Таҳмасп саройида Ҳумоюн машҳур мусаввирлар Мир Саид Али Табризий ҳамда Хожа Абдусамад Шерозийлар билан танишади ва 1590 йили Ҳиндистонга қайтганида бу икки мусаввирни ўз саройига олиб кетишга муяссар бўлади. Беҳзоднинг шогирди Мир Саид Али Табризий ҳинд миниатюраларига темурийлар даври Ҳирот миниатюра мактаби анъаналарини олиб кирган бўлса, сафавийлар даври Эрон миниатюраси анъаналари Ҳиндистонга Хожа Абдусамад орқали ўтган. Шундай қилиб, бу икки санъаткор бобурийлар миниатюра мактабини темурийлар, сафавийлар мактаби билан узвий боғловчи ҳалқа вазифасини бажарган.

Бобурийлар санъатининг сермахсул тараққиётида Акбарнинг маърифатпарварлиги, санъатга бўлган шахсий иштиёқи ва ижодкорларга бўлган ҳомийлиги алоҳида диққатга сазовордир. Бунинг ёрқин далилларидан бири шуки, Акбар фармони билан Амир Ҳамза ривоятларини расмлар билан безатиш учун Беҳзод мактабининг 50 мусаввири жалб этилиб, 12 жилдлик ривоятлар тўплами 1700 миниатюра билан безатилгандир. Абул Фазлнинг «Ойини Акбарий» асаридаги

маълумотларга қараганда, Акбар саройида турли миллатга мансуб бўлган 145 санъаткор-мусаввир ишлаган.

Шоҳ Жаҳон даврида ҳам бобурийлар мактаби ўз тараққиётини давом эттирди, янги-янги мусаввирлар етиша бошлади. Жаҳонгир даври мусаввирлари ижодида портрет жанри етакчи ўринни эгаллайди.

Бобурийлар даври миниатюра санъати ўз мавзуининг дунёвий характери ва ўзига хос воқеийлиги билан ўзидан олдин ўтган диний мазмундаги ҳинд расм санъатидан ажралиб туради. Бобурийлар миниатюрасининг реализми, ҳаққонийлиги ва дунёвий оҳанглари Ўрта Осиё тасвирий санъати таъсирининг натижасидир. Шу билан бирга бобурийлар даври миниатюра санъати бошқа Шарқ миниатюралари сингари китобларнинг ички мазмунини очиб беришга хизмат қилади. Тарихий эпизодларни, географик ва этнографик фактларни тўла эътиборга олиш туфайли воқеликни аниқ ва ҳаққоний акс эттиришни ўзига вазифа қилиб қўйган ҳинд санъаткорлари бундай вазифаларни маҳорат билан бажарадилар. Акбар, Жаҳонгир ва Шоҳ Жаҳон саройидаги мусаввирлар қуйидаги китобларга расмлар ишлаб зийнатлаганлар: «Ойини Акбарий» («Акбар ўғитлари»), «Акбарнома», «Темурнома», «Амир Ҳамза» («Амир Ҳамза ҳақида ривоятлар»), «Жамъ ат-таворих» («Умумий тарих»), «Тарихи Авфий» («Авфий тарихи»), «Зафарномаи Темурий» («Темур ғалабалари китоби»), «Шоҳнома», «Доронома», «Жаҳонгирнома», «Бобурнома» ва бошқалар.

«Бобурнома»га ишланган расмларга қўйилган 81 имзодан шу нарса аниқки, «Бобурнома» расмларини ишлашда Акбар саройидаги мусаввирлардан 41 та йирик санъаткор қатнашган бўлиб, улар орасида Кесу Кужароти, Рас, Дахяиरोж, Сангар Кужароти, Сорун, Тарё, Баҳвоний, шунингдек, Ўрта осиелик ва эронлик Устод Мансур, Иброҳим Наққош, Абдуллоҳ, Фарруҳбек, Жамшид, Иброҳим Қаҳҳор ва бошқалар, айниқса, ажралиб туради.

Бобурнинг бадиий истеъдоди ва шоирлик маҳорати «Бобурнома»да ҳам ўзининг ёрқин изини қолдирган.

Бобур ҳамиша бадиий ифоданинг аниқ ва содда бўлиши, услубнинг равонлиги учун интилади, жимжимадор тасвирлар, гализ жумлаларни қўллашдан қочади. Ўғли Ҳумоюнга ёзган мактубларидан бирида унга насиҳат қилиб шундай дейди: «...бу хатларингни битибсен ва ўқумайсен, не

учунким, агар ўкур хаёл қилсанг эди, ўқуйолмас эдинг. Ўқуйолмагандин сўнг албатта тағйир берур эдинг. Хатингни худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хейли рост эмас, «илтифот»ни «то» била битибсен. Қулунжни «ё» била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайду. Голибо, хат битирда қоҳиллигинг ҳам ушбу жиҳаттинду. Такаллуф қилай дейсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити: ҳам санга ташвиш озроқ бўлу ва ҳам ўқуғучига».

«Бобурнома» муаллифи ҳаётини, ижтимоий-сиёсий воқеаларни акс эттириш орқали айрим тарихий шахсларнинг қиёфасини очишда халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлардан кенг фойдаланади. 1500 йил воқеаларини тасвирлар экан, у Шайбонийхоннинг хатти-ҳаракатларини шундай баён қилади: «Хожа Яҳёдин чун Шайбонийхон мутаваҳҳим эди, икки ўғли Хожа Муҳаммад Зикриё ва Хожа Боқи била Хуросон сари рухсат берди. Кейин бир неча ўзбек бориб, ҳазрати Хожани икки йигит ўғли била Хожа Кордзан навоҳисиди шаҳид қилдилар. Шайбонийхоннинг сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди, Қанбарбий ва Кўпакбий қилдилар. Бу андин ёмонроқ, масал борким: «Узраш батар аз гуноҳ».

Бу ўринда келтирилган мақол Шайбонийхон табиатидаги мунофиқлик ва ёлгончиликни очишга имкон беради. Шунингдек, асарда тадбирлилик ва эпчиллик, ишонч билан умидсизлик, ботирлик, кўрқоқлик, хушёрлик ва лақмалик мазмунидаги ўзбек ва форс-тожик мақоллари кўплаб ишлатилган:

«Қопудагини қопмаса, қариғунча қайғурур».

«Ғофил аз инжо ронда ва аз онжо монда»¹.

«Сафи мағлубро ҳўе басандаст»².

«Душман не демас, тушга не кирмас».

---

¹ «Ғофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган (аро йўлда сарсон бўлуб қолишдаги киноя)». Бобурнома, 54-б.

² «Енгилган сафга бир «ҳой» кифоядир». Қ.б. — ўзбекча; «Мағлуб ҳарифқа ҳўй басду», дейилган. Бобурнома, 114-б.

«Дарвозаи шахрро тавон баст, натвон даҳони мухолифон баст»¹.

«Зикри номеро ҳакимон умри сонӣ гуфтаанд»².

«Инонмағил дўстунгға, сомон тиқар нўстунгға».

Муаллиф баъзан халқ мақолларининг мазмунини англатадиган, уни янада ойдинлаштиришга ёрдам берадиган жумлаларни ҳам қўллайди. Масалан, 1506 йил воқеаларини тасвирлар экан, Бадиъуззамон мирзо томонидан уюштирилган зиёфатдаги тартиб-қоидани баён қилиб, Бобур шундай ёзади: «Ҳар кимдин яхши қоида қолғон бўлса, анинг била амал қилмоқ керак, агар ота ёмон иш қилғон бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак».

Бу жумла билан муаллиф, биринчидан, кишиларнинг энг яхши одатларини ўрганишга, уларнинг фойдалиларини давом эттириш, ҳаётнинг ҳозирги талабларига жавоб бермайдиган тартиб-қоидалар ўрнига янгиларини яратиш ва жорий қилишга даъват этиш масаласини илгари сурган бўлса, иккинчидан, воқеа тасвирини бағоят ихчам тарзда баён этишга, айтилмоқчи бўлган фикрнинг ҳаққоний маъзини очишга муваффақ бўлган.

Баъзи ўринларда у мақол ва унинг замиридаги маънони, таъбирни воқеа баёни ёки шахс нутқи ичига сингдириб юборади. Масалан, Раана Сангаага қарши жанг қилиш арафасидаги воқеани баён қилиб, ўзининг жангчиларга сўзлаган нутқини шундай ёзади: «Ҳар кимки ҳаёт мажлисига кирибтур, оқибат ажал паймонасидин ичгусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилига келибтур, охир дунё ғамхонасидин кечгусидур. Ёмон от била тирилгандин, яхши от била ўлган яхшироқ».

Маълумки, «Бобурнома» тарихий асар, у бўлиб ўтган ҳақиқий воқеаларни тавсиф қилади. Лекин бу ҳол бадиий тасвирларни қўллаш заруратини инкор этмайди. Бобур ўрни билан кишиларнинг ички кечинмаларини, руҳий ҳолатларини акс эттириш, бирон-бир шахснинг қиёфасини очиш,

---

¹ «Шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади-ю, душман оғзини ёпиб бўлмайди». Бобурнома, 144-б.

² «Шухрат билан ёдланишни ҳакимлар иккинчи умр дейишар». Бобурнома, 185-б.

тасвирланаётган воқеанинг мазмунини оидинлаштириш, айрим воқеалардан тегишли тарбиявий хулосалар чиқариш учун лирик парчалар келтиради.

Масалан:

*Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму?!
Хаста кўнғлум чекмаган дарду балоси қолдиму?!*

1506 йил қишида Ҳиротдан Кобулга Қандаҳор тоғ йўллари орқали оғир қийинчиликлар билан келаётган пайтда айтилган бу байт муаллифнинг руҳий ҳолатида юз берган ҳис-туйғуларни ифодалашга хизмат қилади.

«Бобурнома»да келтирилган кўп бадий парчалар Шайх Саъдийнинг «Гулистон», «Бўстон» асарларидан, Хожа Ҳофиз ғазаллари ва рубоийларидан олинган. Форс-тожик тилидаги бу шеърӣ парчаларнинг бир қисми ҳикматли сўз ва халқ мақоллари мазмунини англатади.

Масалан:

*Корҳоро бавақт бояд жуст,
Кори бевақт суст бошад, суст.*

Яъни: ишлар ўз вақтида бажарилиши керак, вақтида бажарилмаган иш суст бўлади, суст.

Бу мисралар ўзбекчадаги «Қолган ишга қор ёғар» мақолига мазмунан ҳамоҳангдир. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Мухтасар килиб айтганда, Бобур ўзбек адабиётининг тараққиётига улкан ҳисса қўшган ўлмас сўз санъаткорларидан биридир. У назмда ҳам, насрда ҳам ижод этди, аруз назарияси, қофия, ҳарб иши, «Мубаййин» номли китоблар билан бирга бадий пишиқ, мазмунан теран асарлар яратди.

Халқимиз узоқ асрлардан буён қадрлаб келадиган мумтоз шоир ва аллома Бобурнинг ижоди айни замонда Марказий Осиё халқлари билан қўшни Афғонистон ва Ҳиндистон халқлари ўртасидаги қадимий тарихга эга бўлган муносабатларнинг узвий ҳалқаси бўлиб келди ва шундай бўлиб қолмоқда.

Мухтарам Президентимиз Ислом Каримов таъбири билан айтадиган бўлсак, «*Одамзод борки, авлод-аждоди, ватанининг тарихини билишни истади*».

Дарҳақиқат, мустақиллик бизга ана шу кўҳна ва бетакрор тарихимизни чуқур ўрганишга, ўзлигимизни англашга кенг имконият яратиб берди. Биз бутунги кунда жаҳон илм-фани ва маданияти ривожига беқиёс ҳисса қўшган Заҳриддин Муҳаммад Бобур сингари улуғ аждодларимиз фаолияти ва бебаҳо меросининг ҳозирга қадар пинҳон ётган қирралари билан кенг жамоатчилик, бутун халқимизни ошно этиш шарафига муяссар бўлмоқдамиз.

БОБУР – АРУЗШУНОС ОЛИМ

Бобурнинг илмий-назарий асарлари орасида, айниқса, «Аруз рисоласи» ўзбек ва бошқа туркий халқлар шеърини назариясини ўрганишда муҳим ўрин эгаллайди.

Демак, «Аруз рисоласи» Бобурнинг кўп йиллик меҳнати самараси бўлиб, у асосан 1523–1525 йилларда ёзиб тугатилган, кейинчалик эса унга тўлдиришлар, янгиликлар киритилиб борилган.

Бу асар қўлёзмаси ҳижрий 940 (мил. 1533–1534) йили котиб Муҳаммад Самарқандий томонидан кўчирилган. Баъзи бетлардаги ўчиб кетган ва сиёҳ чаплаган жойлар эътиборга олинмаса, қўлёзма бизгача яхши сақланиб келган. Йўқолган, йиртилган варақлари йўқ. Қўлёзманинг баъзи ҳошияларида кейинги вақтларда ёзилган форс тилидаги ёзувлар учрайди. Муқованинг ички қисмида араб тилида ёзилган шеър ва ёзувлар бор. Қўлёзманинг ҳажми 172 варақдан иборат.

Заҳриддин Бобур Навоийнинг «Мезон ул-авзон», Насириддин Тусийнинг «Меъёр ул-ашъор», Сайфий Бухорийнинг рисоласи ва бошқа аруз илми, шеър санъатлари ҳақидаги асарлар билан таниш бўлгани ва уларга турли баҳолар бергани «Бобурнома»дан бизга маълум.

Самарали ижод ва тадқиқотлар натижасида Бобур арузининг янги 248 вазнини аниқлади. Бу жумлага мустаъмалу мухтараъдан матбуъ вазн—162, мустаъмал-и матбуъ – 104, мухтараъ-и матбуъ—58.

Бобур жузвлар ҳақида янги фикрга келади, фосила-и суғро, бир сабаб-и сақийл ва бир ватад-и мажмуъдан ва фосила-и узмо эса икки сабаб-и сақийл ва хафифдан таркиб топган экан, фосила жузвининг рукнлар яшашда ҳожати йўқлигини исбот қилади. Бобур жузвларни иккига, улар-

нинг ҳар бирини эса уч навга ажратиш керак, деган хулосага келади.

Бобур арузда номаълум зиҳофларни излаб топади. У аруз тизимидаги зиҳофлар сонини 44 тагача етказди. Бу жумлага ўзбек арузида форс-тожик арузига нисбатан камроқ истеъмол қилинадиган уч-мафъувлоту, мафъоилатун, мутафъоилун рукнларининг зиҳоф ва фарълари кирмайди.

Бобур тақтиъ бобида ўзбек тили фонетик нормалари асосида «Мезон ул-авзон»да ишлаб чиқилган ўзбек арузининг қонун-қоидаларини тартибга солиб, арузни янада такомиллаштириш фикрига келади. Доиралар бобида ҳам баъзи баҳрлар орасида ўхшашликлар топиб, янги доира ихтиро қилади.

Бобурда қўшиқларнинг тархоний, туркий, ўланг, шунингдек, туюқ ва унинг ранг-баранг турлари ҳақида бой фикрлар туғилади.

Хуллас, Бобур ўзининг илмий-назарий кузатишлари жараёнида туғилган аруз борасидаги янги фикрларини бир ерга жам қилиб, рисола шаклида ифодалашни лозим деб билди. Бу эса «Аруз рисоласи» китобининг яратилишига асосий сабаблардан бири бўлди.

Бошқа томондан ўзбек шеъриятида аруз қоидалари батамом шакллантирилган бўлса-да, ўзбек арузи сифатида миллий руҳга эга эмас эди. «Мезон ул-авзон» асари ўзбек арузининг яратилишида катта ўрин тутса ҳам, унда ўзбек шеърятининг вазн қонун-қоидалари ҳали тўла ифодаланмаган эди.

Бобур ўзбек шеърияти вазнларининг барча турлари ва уларнинг ички қонун-қоидаларини мукамал ифодаловчи тўлиқ рисола яратишдек масъулиятли вазифа олдида турганини яхши билар эди.

Шоирнинг рисола яратишдаги муҳим омилларидан яна бири шу эдики, у шу асари орқали ўзининг бутун лирик меросига назарий яқун ясаши керак эди.

Заҳриддин Бобур араб, форс-тожик арузи тажрибаси асосида Навоий «Мезон ул-авзон»ида ишлаб чиқилган ўзбек арузи қонун-қоидаларини чуқур ўргангани ва илмий-назарий талабларга ҳар томонлама жавоб бера оладиган даражадаги назм низомини яратади.

Бобур ўзининг бу асари билан ўзбек шеъриятида қўлланилиб келинган аруз баҳрларининг зиҳоф, фаръ вазнлари-

ни аниқлади. У ўзбек тили ва шеъриятининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб тақтиъ бобини шаклантирди ва янги қоидалар ишлаб чиқиб, умум аруз фанига бениҳоят катта ҳисса қўшди.

Бобур «Аруз рисоласи» асарини яратиб, ўзбек арузига асос солган адабиётшунос олим сифатида ҳам майдонга чиқди. Бобурнинг бу асари адабиётшунослик тарихини ўрганишда ва туркий халқлар классик шеърияти тадқиқоти учун аниқса муҳимдир.

«Аруз рисоласи» ҳозирги ўзбек ва бошқа қардош туркий халқлар шеъриятидаги аруз тажрибасини ўрганиш ва илмий асосда янада ривожлантириш соҳасида ҳам муҳим назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Асарда арузнинг турли баҳрларига мисол келтиришда Мирзо Бобур жуда кўп шоирлар ижодидан фойдаланган. Шунинг учун ҳам унинг бу асари йирик антология ҳамдир. Асарда X—XVI асрда яшаган 60 дан зиёд машҳур ҳамда ҳали бизга кам маълум бўлган шоир ва олимларнинг номлари эслатилади, шунингдек, уларнинг асарларидан парчалар келтирилади. Бу зотларнинг ижодларидан келтирилган қатор мисоллар бошқа манбаларда учрамаганлиги сабабли улар ўрта аср ўзбек ва қардош халқлар адабиёти тарихини яратишда муҳим аҳамият касб этади.

Вазнлар бобида Бобур истеъмолдаги ҳамма вазнларга форс ва туркий шеърлар билан мисол келтиради. Ҳар бир байт тўғрисида унинг муаллифини кўрсатади. Муаллифи кўрсатилмаган шеърлар Бобурга мансуб эканлиги асарда эслатилган: «Ҳар вазниким мустаъмал бўлғай, ё улким мухтарай бўлғай, туркий байт била ихтифо қилинғай, ҳар кимнинг байтини келтурулса қойили битилғай, магар улким қойили маълум бўлмағай, қойили мазкур бўлмағон туркий байт муаллифнинг бўлғусидур». Шунини ҳам эслатиб ўтиш керакки, асарда баъзи шеър муаллифлари номаълум сабабларга кўра нотўғри кўрсатилган.

Рисолада ҳар бир баҳр устида батафсил тўхталиб, аввал бир байтнинг тақтиъи берилиб, сўнгра баҳрлар саккиз, олти, тўрт рукнли байтлар мисолида келтирилади.

Заҳириддин Бобурнинг аруз тизимига биноан шеър вазнидаги энг кичик бўлак жузв деб аталади: «Билингким, шеърнинг авзонининг мадори уч жузв биладур: сабаб, ва-

тад, фосила. Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида эса рукн деб юритилади.

Заҳриддин Бобур «Аруз рисоласи» асарида жузвлар борасидаги ўзининг янги нуқтаи назарини талқин қилиш билан бирга олимларнинг бошқа фикрларини ҳам баён қилади.

Бобур рукнлар бобида ўзбек арузини араб, форс-тожик арузлари билан солиштириб, 5 рукндан ясалган 44 зиҳоф ва уларнинг фуруълари устида мукаммал тўхтайтиди ҳамда зиҳоф билан фуруъларнинг ясалиш усули, қоидаларини баён қилади.

Арузшуносларнинг асарларида зиҳофлар сони жиҳатидан турли фикрлар мавжуд. Масалан: Ибн Ҳожиб арузида — 35, Насириддин Тусийда — 34, Қайс Розийда — 33, ал-Муъжамда — 37, Воҳид Табризийда — 30, Гиёсиддин Рампурийда — 42, Акрам Жаъфарда — 50.

Юқоридаги рақамлардан кўриниб турибдики, Бобур арузда маълум бўлган зиҳофни бир ерга жам қилиб муҳим ишни бажарган.

Баҳрлар бир-биридан ажралиб туради ва алоҳида йўсинда тузилган бўлади. Бунинг асосий сабаби шуки, шеър вазнларининг энг кичик бўлаклари бўлмиш сабаб, ватад ва фосила жузвларининг олдинма-кейин келиб, юқорида айтилган 10 рукнни турли сурат ва шаклларда ҳосил қилади. Доира атрофида эса ана шу бирор баҳрнинг вазни тизиб ёйилади ва шу ёйилган вазн асосида вазн рукнларининг қайси жузвдан қандай баҳр вазни ҳосил бўлишини кўрсатади.

Мана шу юқорида айтилган доираларга кейинчалик бошқа арузшунос олимлар янги доиралар ихтиро қилиб қўшганлар. Лекин доираларга ҳар бир арузшунос олим баҳрларни жам қилишда ўз усулини қўллаган. Бу эса баҳрларни баён қилишда ҳар бир олимнинг ижодий-илмий методини кўрсатади. Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида бу 6 доирага қўшимча яна бир доира келтирилади. Бу доиранинг номини Алишер Навоий «Доира-и мужталиба» деб атайтиди, яъни, сарий, жадид, қариб, мунсариҳ, хафиф, музориъ, муқтазаб, мужтасс ва мушокил баҳрлари ўртасида умумийлик топганини эслатади.

Бобур шу баҳрларнинг музоҳиф вазнлари ўртасида яна бир янги ўхшашлик излаб топади ва вазнларни доирага киритиб «Доира-и мужталибаи мухтариа» деб атайтиди. Бу дои-

ранинг асоси ҳазаж-и мақбуз ва рамал-и макфуф вазнлари билан қурилган.

Демак, арузда ҳаммаси бўлиб 9 доира бор: 5 та араб, 2 та форс-тожик, Навоий ихтиро қилган мужтамиъа билан Бобур ихтиро қилган мужталиба-и мухтариа доираларидир.

Туркий (ўзбек) арузида тақтиъ умум аруз қоидаларига нисбатан умумийликка эга бўлса ҳам, ўзининг айрим хусусий томонлари билан миллий арузлардан фарқ қилади. Бу хусусиятлар Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» ва Бобурнинг «Аруз рисоласи» асарларида мукаммал ишлаб чиқилган.

Аруз вазнининг турк шеъриятига кириб келиши ҳар бир тилга уни мослаштиришни талаб қилади. Бунда асосий номавзунлик араб тилидаги узун товушларни тил фонетик хусусиятларига мослаштиришдан иборат эди. Бу фонетик нормалар ишлаб чиқилгач, аруз вазнида бошқа вазнлардаги каби назм қилиш имконияти эркин бўлди. Шу вазнда минглаб ажойиб асарларнинг бунёд этилиши, унинг ўзбек тилидаги барҳаётлиги ва мустаҳкам мавқеидан далилдир.

Хуллас, Навоий ва Бобур томонидан арузнинг тақтиъ борасида илмий асосда ишлаб чиқилган назарий қонун-қоидалар ўзбек арузининг ўзига хос хусусиятларини намойиш қилиш билан бирга, араб ва форс-тожик тилларидаги сингари туркий тилларда ҳам аруз кенг қўлланилиши мумкинлигини исбот қилади.

Унинг «Аруз рисоласи» аруз қоидаларини баён қилиш ва уларнинг тартибини белгилаш жиҳатидан бошқа рисоалардан тубдан фарқ қилиб, ўзига хос алоҳида илмий қарашни ташкил қилади.

Бобур аруз илми тараққиёти тарихида биринчи бўлиб 537 вазни қамраб олган рисола яратди. Бу вазнларга у машҳур шоирлар ижодларидан турли мисоллар келтиради ва шунинг ўзи рисоланинг алоҳида қийматга молик эканлигини кўрсатади.

Бобур аруз илмини умумий миқёсда қиёсий баён қилди. У ўзбек классик шеъриятида қўлланиб келинган 289 вазн ва уларнинг шаклларини таъриф қилди. Бобур умум аруз илмини 248 та янги, ўзи ихтиро қилган вазн билан бойитиб, умум аруз илмига бениҳоят катта ҳисса қўшди ва ўзининг бутун шеърий меросига яқун ясади. Ҳар бир баҳрга алоҳида тўхталиб, унинг ўзбек шеъриятида тутган ўрнига

объектив баҳо берди. Бобур «Аруз рисоласи» асарида вазнларга доир далиллар келтириб, вазн қонуниятларини тўғри топа билди. У мутатаввал вазнлари борасида ҳам мукаммал маълумот бериб, Тарозий назми ва ўз шеърлари асосида ўзбек тилининг назм имкониятларини очиб берди.

Бобур ўзбек халқ қўшиқлари устида ҳам тадқиқотлар олиб бориб, ўланг, туркий, тархоний ва туюқнинг рангбаранг вазнларини аниқлаб берди. Ўзбек арузини араб, форс-тожик арузлари билан қиёсий ўрганди ва ўзбек арузининг ўзига хос миллий хусусиятларини алоҳида намоиш қилди.

Бобурнинг «Аруз рисоласи» ўрта аср ва ҳозирги ўзбек адабиётида арузни ўрганиш ва уни янада ривожлантириш соҳасида маълум ҳисса қўша олади.

ХОЖА АҲРОР ВАЛИЙ АСАРИ БОБУР ТАРЖИМАСИДА

Маълумки, XV асрдан бошлаб нақшбандия нафақат Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари, балки Ҳиндистон ва араб давлатлари ўртасида ҳам кенг тарқалган руҳий-маънавий тариқатга айланган.

Хожагон тариқати пири сифатида машҳур бўлган Хожа Аҳрор (1404–1490) нақшбандия тариқатининг етук намояндаларидан Мир Сайид Қосим Анвар, Шайх Зайниддин Хавофий, Мавлоно Саъиддин Кошгарий, Хожа Муҳаммад Порсо, Яъқуб Чархий, Баҳоуддин Нақшбандийлар хизмати ва суҳбатида бўлган. Отасининг исми Хожа Маҳмуд, она томонидан Шайх Умар Боғистоний авлодидан бўлиб, Тошкент вилоятининг Боғистон қишлоғида таваллуд топган. Дастлаб Тошкентда, сўнгра Самарқандда таҳсил олган. Ўз даврининг йирик мутасаввуф шайхлари, жумладан, Шайх Зайниддин Хавофий суҳбатида бўлган. Хожагон тариқатининг пирларидан Мавлоно Яъқуб Чархийга мурид тушган.

Султон Абу Саид мирзо ва Султон Аҳмад мирзо ҳукмронлиги даврида Хожа Аҳрор халқ манфаатлари ҳимоячиси сифатида донғи таралиб, халқ орасида катта мартабага эга бўлган. Бунинг асосий сабаби — ўша даврда ўзини мана шу тариқат аъзоси деб ҳисоблаган ҳар бир шахс одамларга ижтимоий жиҳатдан фойдали бўлмоғи ва мусулмонларнинг манфаатларини ҳимоя қилишда, подшолар билан мулоқотда

бўлиб, уларнинг ишончларини қозонишдек муҳим вазифа турган. Бунинг тасдиғи эса «Рашаҳот»даги Хожа Аҳрор (Эшон) сўзларидан яққол кўзга ташланиб туради: «Агар биз шу вақт шайхлик қилганимизда ҳеч бир шайх ўзига мурид топа олмас эди, лекин бизга бошқа иш буюрилганки, мусулмонларни золимлар зулмидан сақлаймиз. Бу восита билан биз подшоҳлар билан мулоқот қилиш, уларнинг қалбини забт этиш ва бу ишнинг ўртасида туриб мусулмонларни мақсадларига етказмоғимиз керак».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам Хожа Аҳрор ҳақида сўз юритар экан, хожাগон тариқатидагиларнинг асосий мақсади – фақир ва мискинларни ҳимоя қилиш, уларнинг манфаатлари йўлида хизмат қилишдан иборат эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Дарҳақиқат, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор деҳқон, ҳунарманд ва умуман, фуқароларнинг муаммоларини тинчлик йўли билан ҳал қилиб берарди. Шу боис, Самарқанд халқи Султон Аҳмад мирзо даврида фаровон, маъмурчилик ва осойишталикда ҳаёт кечиргани ҳақида Бобур шундай дейди: «Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад мирзонинг замонасида рафоҳат ва фарогат билан ўтказиб эдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа жиҳатидин адл ва шаръ тариқи била эди».

Яна бир ўринда эса шундай деб ёзди: «Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг муаллиқлариғаким, бурун харж ва таҳмилларда кўп фақир ва мискин аларнинг ҳимояти била зулм ва тааддидин халос бўлурлар эрди».

Табиийки, Бобур ёшлигиданоқ нақшбандия тариқатининг йўл-йўриқларини, айниқса, Хожа Аҳрор сулуки асосларига амал қилишга катта ижтиҳод боғлаган ва Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор шахсияти Бобур ҳаёти ва ижодида маънавий пир сифатида катта из қолдирган. Шу боис, «Бобурнома»да Бобур Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор шахсияти ва унинг наслнасаби ҳамда ижтимоий-сиёсий фаолияти, унинг маънавий ҳаётидаги беқиёс ижобий жиҳатлари ҳақида тўлқинланиб гапирди.

«Бобурнома»дан бизга маълумки, Бобурнинг пири ва устози Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг муриди, Хожа Мавлоно Қози бўлган. Унинг устозлигида Бобур ислом дини ва нақшбандия таълимоти асосларини мукамал эгаллаган. Бо-

бур Хожа Мавлоно Қозининг вафотидан кейин тариқат пешвоси Махдуми Аъзамни хожагон тариқати намояндаларидан бири сифатида қаттиқ хурмат қилган. Ва, ўз навбатида, Хожа Аҳрорнинг «Рисолаи волидийа» асарини туркий тилга назмда таржима қилиб, Ҳиндистонда ёзилган рубоийларини «Девони Бобур»га қўшиб, Махдуми Аъзамга тақдим этган. Ўз навбатида, Махдуми Аъзам ҳам ўзининг «Бобурия» рисоласини Бобурга атаб ёзган. Жумладан, рисоланинг муқаддимасида шундай дейилади: «Ушбу нусхаи шариф ёзилишига сабаб шу эдики, Ҳақ йўлида бўлган дарвешларга нисбатан ихлос ва ақидат кўрғазиб, улар томонидан чин кўнгилдан севилган подшо ҳазратлариким, жон ичида ўрин тутгани учун унинг номини тилга олиш адабдан эмас, йирик дин арбоби ва илмнинг яқин йўлчиси, фақир эркинлигига тушунган Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор уларга Худо нури орқали назар қилган экан. Шунинг натижаси сифатида у кишида талаб дарди топилиб, оромсизлик ва қарорсизликка сабаб бўлган экан. Мазкур дардни бартараф этиш ушбу тоифадан бошқаларга муяссар эмас. Шунинг учун ҳазратнинг «Рисолаи волидийа» рисоаларини назмда таржима қилиб, ўз рубоийлари билан бирга бизга юборган эканлар. Шунга биноан камина бир нусха ёзишга уриндим. Худо хоҳласа, умид борки, муборак хотирларига таскин бериб, ушбу саодат сармойеси бўлган талаб дардининг кўпайишига сабаб бўлғай...».

Махдуми Аъзам ушбу рисолада хожагон тариқатига оид қоидаларни шарҳлаб, асарнинг хотимасида Бобурнинг таржимаси ҳақида шундай ёзади: «... таржима ва рубоийлар ниҳоят яхши тушган. Бу фақирнинг туркий тилда малакаси озроқ бўлгани учун жасорат қилинмади, аммо форсий тилда етарли даражада жасорат қилинди, маъзур тугтайлар. Ушбу муносабат билан бир нусха ёзилди, манзур бўлса деб умид қиламиз».

Бобур ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг «Рисолаи волидийа» асарини ўзбек тилига назмда таржима қилишдан мақсадини шундай ифодалайди: «Бу рисола мазмунини яхши ўзлаштириб, уни назмда баён қилишни кўнглумга тугдимки, менинг уйқуга кетган кўнглумни уйғотиб ҳушёр қилса ва уни ўқиган ҳар бир ўқувчи кўнглида рағбат ҳосил бўлса. Бу рағбат уларга файз ато қилиб кўнгилларидаги қоронғу-

ликни йўқотиб, зиё нурларини таратса. Бу файздан менга ҳам насиб этиб беҳабар кўнглум ботиний сирлардан хабардор бўлган бўлур эди. Яна буларни ўқувчилар осон ўзлаштиришлари учун рисола ни назмда баён этишни маъқул кўрдим. Эй, ўқувчи, сен диққатингни рисола ни баён этгучига қаратма, сен бугун эътиборингни унинг сўзларига қарат! Чунки бу сўзлар ҳазрати Хожа Аҳрорники, мен эса унинг таржимониман».

Шоҳ Бобурнинг тасавурида бу зот мураккаб ҳаёт йўлидаги мудҳиш ҳолатлардан қутулиб чиқа олиши ва унга зафарлар ёр бўлишида доимо нажоткор ва муқаддас авлиё сифатида шаклланган. «Бобурнома»даги тарихий лавҳалар шундан шаҳодат берадики, Хожа Аҳрор Бобурнинг бутун умри давомида оғир ҳолатларда мадаккор ва душман исканжасидан қутқарувчи халоскор куч сифатида иштирок этиб келган. Хожа Аҳрорнинг «Рисолаи волидийа» асари Бобур томонидан таржима қилиниши ҳам унинг касал вақтига тўғри келади: «Сешанба кечаси сафар ойининг йигирма еттисида ҳазрат Хожа Убайдуллоҳнинг «Рисолаи волидийа» рисоласини назм қилмоқ хотиримга кечти. Ҳазратнинг руҳига илтижо қилиб, кўнглумга кечурдумким, агар бу манзум ул ҳазратнинг мақбули бўлур, худ нечукким, соҳиби «Қасидаи Бурда»нинг қасидаси мақбул тушиб, ўзи афлиж маразидин халос бўлди, мен доғи бу оризадин қутулуб, назимнинг қабулига далиле бўлғусидур» (Бобурнома. Тошкент, «Юлдузча», 1989, 318-бет).

Буни қарангки, Бобур мирзо ҳам ўз касалидан «Рисолаи волидийа» рисоласини таржима қилиб бўлиши билан соғайиб кетади. У: — Ўтган йил ва балки ҳар маҳал мундоқ оризаким бўлди, ақалли бир ой — қирқ кунга тортти. Тенгри инояти била ҳазратнинг ҳимматидин, панжшанба куни оининг йигирма тўққузиде андаке афсурда бўлди, ўзга бу оризадин халос бўлдум. Шанба куни рабиулаввал ойининг саккизида рисола сўзларини назм қилмоқ ихтимомига етти, — деб шукрлар қилади.

Ушбу рисола ни Бобур (12 ноябрь 1528) 27-сафар ойи ҳижрий 935 йили бошлаб, Тангрининг инояти билан оининг 29-куни касалидан шифо топгани ва (20 ноябрь, 1528) 8-рабиулаввал ойи ҳижрий 935 йили тамомлагани ҳақида «Бобурнома»да маълумот беради. 243 байт ва 5 бўлимдан

иборат ушбу тасаввуфий асар маснавий жанрида ёзилган ва «фоилотун фоилотун фоилун» вазнига солинган.

БОБУР – ФИҚҲШУНОС ОЛИМ

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Мубаййин» рисола-си ислом дини асосларини шеърӣ услубда баён қилишга бағишланган йирик асар бўлиб, у ҳанузгача алоҳида тадқиқот объекти бўлмаган. Албатта, бу асар хусусида кўпгина шарқшунос ва адабиётшунос олимлар турли йилларда ўз фикр-мулоҳазаларини баён этишган.

«Мубаййин» 1522 йилда ёзилган бўлиб, беш қисмдан иборат. Унда, асосан, ислом динининг беш фарзи баён қилинган. Асарнинг кириш қисми Тангри таолога ҳамду сано билан, сўнгра Саййид ул мурсалиннинг, яъни жаноби Муҳаммад пайғамбар саллоллоҳу алайҳи васалламнинг нақллари билан бошланади. «Мубаййин»нинг биринчи китоби «Эътиқодия» деб аталиб, аввал унда беш фарз: иймон, салот, закот, савм ва ҳаж ҳақида қисқача маълумот берилади. Сўнгра биринчи фарз, яъни иймон муфассал шарҳлари билан келтирилади.

Бобур «Мубаййин» асарининг фарзандлари Ҳумоюн мирзо ва Комрон мирзоларга бағишлаган қисмида асосий мақсадини қуйидаги мисралар орқали ифода этади:

*Билгасен, эй хўжаст-е фарзанд,
Жигарим бирла жонима пайванд.*

*Масъалаларки ул зарур эрди,
Билмасанг динингга қусур эрди.*

*Етти кўнглумгаким йиғиштурсам,
Назм тартибида сиғиштурсам,*

*То ани забт қилгасен осон,
Ул масошли билгасен яксон.*

*Тонгалиқ, кундаким, ҳисоб ўлғай,
Манга ажру, санга савоб ўлғай.*

*Ушбу ниятки мен қилибтурмен,
Ул масошлики, мен билибтурмен.*

*Жамъида саъю иҳтимом қилай,
Сенинг остингга мен тамом қилай.*

«Мубаййин»нинг «Эътиқодия» бобида иймон шароити ва натижаси, хотимада китобнинг «Эътиқодия» қисми тугалланганлигидан Аллоҳга ҳамду санолар ўқилади.

«Мубаййин»нинг иккинчи қисми «Китоб ус-салот»дан иборат.

Рисолада бу бобдан кейин намознинг вожиботлари баён қилинади. Бобур уларни йигирма иккита деб қайд қилади. Сўнгра муаллиф яна 15 вожиботни бирма-бир санаб ўтади.

«Мубаййин»нинг учинчиси «Китоб уз-закот» деб номланган. Ундан айрим парчалар 1958 йили нашр қилинган «Бобурнинг танланган шеърлари» китобидан ўрин олган.

Бу китобда Бобур қимматли ва диққатга сазовор мулоҳазаларни юритади. «Китоб уз-закот»да закот шароитлари, закот молларининг баёни, чорвачилик ва тижорат молларидан тўланадиган тўловлар, деҳқончиликдан олинадиган хирожлар, уларни сарф қилиш йўллари ҳақидаги қоидалар баён қилинади.

Бобур даврида солиқлар тўрт қисмга бўлинган: Биринчиси нақд пулга эга бўлган кишиларнинг «нақдина» закотидир. Бу тур закотни тилло ва кумушга эга бўлган кишилар тўлаши вожиб бўлган.

Иккинчиси савойим, яъни уй ҳайвонлари ҳисобидан тўланадиган закотдир.

Учинчиси тижорат молларидан тўланадиган закот. Бу закот турида барча турдаги савдо-сотиқ моллари, олтин-кумуш буюмлари, кийим-кечак, уй ҳайвонлари, ижара моллари ва ҳоказолар киради. Булардан пул ҳисобида олинган фойда нақд пулга чақилиб, «нақдина» закоти қоидаларига риоя қилган ҳолда тўланади.

Тўртинчиси ушру хирож, ер ҳосилотларидан тўланадиган закот. Бу тур солиғига ер ҳосилотлари — мева, полиз экинлари, асал, тоғ экинлари, гул ва ҳоказолар киради. Бу закот турида ҳосилот фойдасининг ўндан бири ҳисобидан закот тўланган. Шунингдек, сув ҳамда қуруқ ерни ижарага бериш орқали қўриладиган фойдадан хирож олинган. Хирожнинг қиймати ҳам тушган фойданинг ўндан бирини ташкил этган. Хирож, ўз навбатида, икки қисмга бўлинган. Бири муқосама, яъни ҳосилдан хирож тўлаш. Бу тур хи-

рожда ер ҳосилдорлигига қараб ўндан икки бўлагидан тортиб ярмигача тўланган. Иккинчи тури «Муваззаф» деб аталиб (хирожни ер ҳажмига нисбатан бериш), ер ҳажми жариб (бир жариб 60х60 газ) ҳисобида ўлчаниб закот тўланган. Сабабсиз экилмаган ерлардан ҳам закот тўланиши кўзда тутилган.

Бобур закотни саккиз тоифадаги кишиларга бериш вожиблиги ҳақида ҳам гапириб ўтади, булар: фақирлар (озгина нарсалари бор бўлганлар), мискинлар (ҳеч нарсаси йўқлар), садақа йиғувчилар (Бобур уларни «омил», яъни иш юритувчи деб атайди), кўнгиллари исломга ошна қилинувчилар (Бобур уларни «Муаллафаи қулуб» деб номлайди ва у яшаган даврда уларнинг мавжуд эмаслигини айтиб, бу тоифага кимлар киришига шарҳ бермайди), бўйинларни (қулларни) озод қилишга (бу тоифадагиларни Бобур «мукотаб» деб атайди ва улар маълум муддат хожаларига хизмат қилганларидан кейин озод этилишини қайд этиб ўтади), қарздорларга, Аллоҳ йўлида жиҳодга кетаётганлар ва ниҳоят, ғарибларга (Бобур бу тоифага ватанида бой бўлса ҳам мусофирликда қийинчилик билан кун кечирадиган кишиларни киритади).

Бобур закот китобида, закот берилиши лозим бўлмаган шарт-шароитлар ҳақида баён қилади. У бундай ҳолларни иккига, уларнинг биринчисини аслий, иккинчисини фаръий қисмларга бўлади. Аслий қисмда закот берувчи закотини ота-онаси ва ундан юқори борувчи аждодларига бериб бўлмаслигини қайд этади. Фаръий қисмида болалари, набиралари ва авлодларига закот бериш жоиз эмаслиги таъкидланади. Шунингдек, эр ўз хотинига закот бермайди. Закот берувчи ўз закотини қулига бериши ҳам дуруст эмас. Асарда закотни ҳошимийлар ва уларнинг авлодларию қулларининг ҳам олишлари ножоиз эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Бобур асарида закотни қуфр элига бериш ножоиз эканлигига ҳам алоҳида тўхталиб ўтилган. У закотни тўғри ёки хатолигига гумон қилинган ўринларда закот берувчининг закоти ҳисобга ўтиш-ўтмаслиги ҳақида ҳам ўзига хос шаръий талқинларни келтиради. Бобурнинг таъкидлашича, закотни беришда уни олган кишининг бунга ҳаққи борлиги шубҳа остига олиниб, сўнгра бу одамнинг бой ёки кофир,

ёки закот олишга мансуб эмаслиги маълум бўлса, бу закот ҳисобга ўтмас экан ва уни қайтадан бериш вожиб экан. Бобурнинг айтишича, юқорида қайд этилган ва янглиш берилган закотни қайтариб олиш ҳам ўринли ҳисобланмас экан.

«Мубаййин»нинг тўртинчи китоби «Китоб ус-савм»дир. Ушбу китобда Бобур шоирона услубда ва юксак бадиий савияда савм, яъни рўза тутиш шароитлари ҳақида қисқача, лекин мазмундор қилиб баён қилади. Бобур рўза тутишнинг моҳиятини очиб беради. Олим биринчи бобда рўзанинг фарзу нафли ва ниятларини равшан очиб беради.

Рўза учга бўлинади: 1. Фарз. 2. Нафл. 3. Вожиб. Рамазон ойида бир ой рўза тутиш фарзга киради. Рўза ақл-ҳуши жойида, ҳайз-нифос ва ҳомиладорликдан қутулган, рўза тутишга қодир, соғ-саломат ва муқим истиқомат қилувчи кимсалар учун вожибдур. Иккинчи бобда рўзанинг ҳисобга ўтмайдиган жиҳатлари баён қилинади.

Қуйидаги узрлик сабабларга қўра оғиз очилса, оғиз очилган кунлар учун бошқа вақтда рўза тутиб берилади: Сафарда беморлик, ҳомиладорлик туфайли, эмизикли бола бўлса, ҳайз ва нифос ҳолатида бўлганлик, беҳуш ва сархуш бўлиб қолинган кунлари бадалига тутиб берилади. Бундай қазо рўзалари ҳайит кунлари, уч кун ташриқ кунлари тугилмайди. Ташриқ кунлари Зулҳижжа ойининг 11, 12 ва 13-кунларидир.

«Мубаййин» китобига кирган бешинчи ва энг охириги асар бу ҳаж китобидур. Бобур ҳаж Каъбани тавоф қилишдан иборатлигини таъкидлаб, бу рукн вожиб, мустаҳаб, суннатлардан иборатлигини баён қилади. Сўнгра ҳаж вожиблари шароитининг баёни, яъни биринчи бобнинг тафсилотига ўтади. Ҳажга боришнинг шарт-шароитларидан бири ҳажга борувчи киши сиҳат-саломат бўлмоғи керак. Иккинчиси ўзи ва оила эҳтиёжларига сарф бўладиган харажатлардан зиёд маблағга эга бўлиши талаб қилинади. Бундан ташқари, ҳажга бориб келиши учун йўл озуқаси ва миниладиган бирорта ҳайвон бўлиши, ҳажга борувчи инсон озод киши бўлиши, йўлнинг беҳатарлиги ҳам муҳим, ҳаж ойининг мувофиқлиги ҳам ҳажнинг асосий шартларидандир. Ҳаж ойдан бошқа муддатда қилинган сафар Умра, яъни кичик ҳаж дейилади. Кейинги боб ҳаж адоси шароитининг баёни-

га бағишланади. Ҳажни адо қилувчилар вақтидан илгари эҳром (яъни, ҳаж кийимлари) боғламасликлари керак.

Рисолада Бобур ихсор баёни ва турли ҳажлар ҳақида ҳам гапириб ўтади. Ҳаж китоби «Мубаййин» асарига хотима яшаш билан якунланади. Хотимада Бобур ислом дини асосларини баён қилишда ўзининг бор билими ҳамда шоирлик маҳоратини намойиш қилганлиги ва бунинг асосий боиси Ҳақ таолога холислик эканлигини қайд этади.

Юқоридагилардан шу нарса маълум бўладики, «Мубаййин» маснавий жанрида ёзилган ислом асосларига оид қўлланмадир. Албатта, бу мақсадда яратилган асарнинг мазмуни билан ўқувчиларни осон таништириш мақсадида Бобур ўзининг бор шоирлик маҳоратини намойиш қилиб, уни назмда яратди. Бу асар фикҳ илми мутахассислари учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Х У Л О С А

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзбек мумтоз адабиёти-нинг XVI асрда яшаб ижод этган энг улуғ намојандасидир. Бобур қаламига мансуб «Бобурнома» асари XVI аср ўзбек насрининг энг қимматли намунасидир. Бу асар мазмун эътибори билан қомусийдир. Унда Марказий Осиё, Ўрта Шарқ ва Ҳиндистон ўлкаларининг тарихи, этнографияси, адабиёти ва этник қатламлари табиати, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси тили, адабиётига оид энг қимматли ва ишонарли маълумотлар жамланган. Бу шоҳ асарда адиб Бобурнинг юксак бадиий маҳорати, содда ва тушунарли услуби, унинг ўзига хос бетакрор гўзаллиги ўз аксини топган. Асарнинг бош қаҳрамони Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўзи. Унинг хатти-ҳаракати, амалга оширган ишлари, мақсад ва интилишлари, уларни амалга оширишдаги қатъият ва маҳорати асар қаҳрамонини идеал қаҳрамон даражасига кўтарди.

Бобур лирикаси асосан рубоийлар ва ғазаллардан ташкил топган. Бу шеърларда шоир ватанпарварлик, адолатпарварлик, эзгулик ғояларини ташвиқ этади. «Бобурнома»даги сингари мазмундорлик ва юксак бадиият Бобурнинг лирик шеъриятида ҳам ўз давомини топган. Бобур шеъриятида Ватан мавзуси бош ўрин тутди. Бобур Ҳиндистонда подшо бўлишига қарамай, ўз она юртини ичкикиб соғинди, ундан айрилганига фиғону нолалар чека дунёдан ўтди.

*Толё йўқки жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим хатолиғ бўлди.
Ўз юртни қўйуб Ҳинд сори юзландим,
Ё раб, нетайин не юз қаролиғ бўлди.*

Бобур ижоди жуда серқирра. Унинг шеърят назариясига оид «Рисолаи Аруз» китоби ўзбек арузи қонуниятларини

аниқлашда Навоийнинг «Мезон ул-авзон» китоби билан баробар туради. Бу икки улуғ ижодкор ўзбек шеърляти назариясининг асосларини яратибгина қолмай, бу фаннинг ривожига ҳам улкан ҳисса қўшдилар.

Бобурнинг «Рисолаи волидийа» асари, гарчи у форсий шеърлятдан таржима қилинган бўлса-да, ўзбек китобхонига тасаввуф таълимотининг моҳияти билан танишувда катта аҳамиятга эга. «Мубаййин» эса нафақат назарий, балки амалий жиҳатдан ҳам улкан ўрин тутган бир асардирки, унинг қиммати тўғрисида қўп ёзмоқ мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Заҳириддин Муҳаммад Бобур буюк шоирлиги билан бирга ислом динининг руқнларини пухта эгаллаган. Унинг асосларини ҳанафий мазҳаби асосида шарҳлари билан баён этган йирик фикршунос олим ҳамдир. «Мубаййин»да аждодларимизнинг маънавий мероси орқали юксак инсоний фазилатларга эга бўлган инсонни тарбиялаш, ёшларни динимиз асослари орқали соғлом тафаккур ва пок ахлоққа тарғиб қилиш голялари ўз тажассумини топган. Бобурнинг «Мубаййин» асари диний-маърифий, илмий-фалсафий, ахлоқий-таълимий мазмунга эга бўлганлиги боис ҳам олим яшаб ижод этган муҳитдаги дунёқараш ва эътиқод ҳақида тўла маълумот берувчи адабий ва диний манба сифатида ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу асарни диний ва бадий адабиётнинг ёрқин намунаси сифатида тадқиқ этиш ва унинг маънавий меросимиз тарихида тутган ўрнини аниқлаш тадқиқотчиларнинг долзарб вазифаларидандир.

Бобур ўз асарларини туркий (эски ўзбек тилида) яратганлиги адибнинг ўз она тили ривожига қанчалик диққат-эътибор берганлигидан далолат қилиб туради. Шу билан бирга Бобур асарлари ўзбек тили тарихини ўрганишда ҳам ноёб манбалардан бири сифатида муҳим аҳамият касб этади.

М У Н Д А Р И Ж А

Улуғ сиймо ҳаёти	3
Ўзбек халқининг буюк шоири	10
Бобур шахсияти ва ижодининг ўрганилиш тарихи	18
Бобур ва унинг қўлёзма мероси	34
Буюк қомусий асар	46
Бобур – арузшунос олим	69
Хожа Аҳрор Валий асари Бобур таржимасида	74
Бобур – фикҳшунос олим	78
Хулоса	83

Илмий-оммабон нашр

Саидбек ҲАСАНОВ

**ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД
БОБУР**

Муҳаррир Ф. Норматов

Муқова рассоми А. Якубджанов

Бадий муҳаррир Ҳ. Меҳмонов

Техник муҳаррир Т. Харитонов

Мусаҳҳиҳ Г. Азизова

Компьютерда тайёрловчи Д. Габдрахманова

Нашриёт лицензияси АИ № 158, 14.08.09.
Босишга рухсат этилди 07.07.2011. Бичими 84×108^{1/32}.
Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 4,62.
Нашр табоғи 4,59. Адади 3000. Буюртма № 11–175.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O‘zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20
Факс: (371) 244-37-81, 344-38-10.
e-mail: iptduzbekistan@mail.ru www.iptduzbekistan.uz

Х-31   **Ҳасанов, С.**
Заҳириддин Муҳаммад Бобур / С.Ҳасанов. –Т.:
O‘zbekiston, 2011. –88 б.

ISBN 978-9943-01-706-1

УДК: 94(575.1) (092) Бобур
ББК 63.3 (5Ў) 4